

Рівненський державний гуманітарний університет
Інститут психології та педагогіки РДГУ
Психолого-природничий факультет
Кафедра загальної психології та психодіагностики

ДИПЛОМНА РОБОТА
Освітній ступінь «Магістр»

НА ТЕМУ:

**«Індивідуально-психологічні особливості
особистості підлітка з деструктивно-
комунікативними установками»**

Виконав: здобувач другого (магістерського)
рівня вищої освіти за ОПП «Психологія» зі
спеціальності – 053 Психологія II курсу,
групи МП-61

Мосійчук Павло Вікторович

Керівник д. психол. н., проф. Павелків В.Р.

Рецензент _____

Рівне – 2021

З М І С Т

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ОСОБИСТІСНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДЕСТРУКТИВНО- КОМУНІКАТИВНИХ УСТАНОВОК У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	
1.1. Теоретичні підходи до дослідження особистісних особливостей у зарубіжній та вітчизняній психології.....	8
1.2. Комунікативні установки: зміст, структура, детермінанти.....	15
1.3. Індивідуально-психологічні прояви деструктивно- комунікативних установок у підлітковому віці.....	24
<i>Висновки до першого розділу</i>	29
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКА З ДЕСТРУКТИВНО- КОМУНІКАТИВНИМИ УСТАНОВКАМИ	
2.1. Організація та процедура емпіричного дослідження.....	31
2.2. Аналіз та інтерпретація одержаних результатів.....	36
<i>Висновки до другого розділу</i>	64
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПОДОЛАННЯ ДЕСТРУКЦІЙ У КОМУНІКАЦІЯХ ПІДЛІТКІВ	
3.1. Особливості впровадження програми психолого-педагогічної профілактики та умов подолання деструкцій у комунікаціях підлітків.....	66
3.2. Перевірка ефективності програми психолого-педагогічної профілактики та умов подолання деструкцій у комунікаціях підлітків.....	72
<i>Висновки до третього розділу</i>	75
ВИСНОВКИ	77
Список використаних джерел	81

ДОДАТКИ.....87

ВСТУП

Актуальність дослідження. Проблема комунікативних деформацій особливо актуально на підлітковому етапі вікового розвитку, де від процесу спілкування залежить формування міжособистісних відносин. Сукупність певних особистісних особливостей, дозволяють будувати гармонійні відносини з однолітками і формувати важливі індивідуально-психологічні якості і патерни поведінки: емпатія, рефлексія, саморегуляція тощо.

Інтерактивне взаємодія підлітка, тобто орієнтація «на однолітків» грає превалюючу роль. У зв'язку з цим критерії успішності можуть суб'єктивно спотворюватися під впливом фрустрацій, при неприємних інцидентах у процесі спілкування і можуть впливати на особистість, так і навпаки. До змін якостей особистості відносять стереотипи сприйняття дійсності, установки, стилі та засоби спілкування, а також стратегії поведінки. У тому числі, якщо вони мають негативний характер. Внаслідок цього, деформації, що мають відношення до комунікативної сфери та деструктивні тенденції, можна розглядати як деструктивно-комунікативні установки особистості.

На процес комунікації може впливати різне поєднання когнітивних та емоційних проявів, властивих особистості. До них відносять: конституційні чинники – мотиви, потреби, інтереси, цінності, диференційованість самооцінки та самовідносини, недостатність рефлексії, що може реалізовуватися у поведінці та виражатися лише на рівні міжособистісного спілкування [8]. Але водночас важливим є не тільки вплив на формування комунікативних установок, особистісних особливостей підлітка, а й вплив соціально-психологічних чинників, як і сім'ї, і школи, оскільки більшість часу підлітком проводиться саме у цих сферах діяльності.

Внаслідок цього **метою дослідження** є вивчення взаємозв'язку індивідуально-психологічних особливостей та деструктивних комунікативних установок особистості в підлітковому віці.

У відповідності до визначеної мети було поставлені наступні **завдання дослідження**:

1. Визначити сутність поняття «деструктивно-комунікативні установки» як психологічної дефініції.
2. Підібрати методики дослідження для визначення особистісних особливостей та деструктивно-комунікативні установки у підлітковому віці.
3. Визначити та виявити провідні індивідуально-психологічні ознаки та особливості відображення в них деструктивно-комунікативні установки.
4. Виявити відмінності індивідуально-психологічних особливостей між підлітками із деструктивно-комунікативні установки та конструктивно-комунікативні установки.

Об'єктом дослідження є особистісні особливості підлітків.

Предметом дослідження є особистісні особливості підлітків із деструктивно-комунікативними установками.

Гіпотеза дослідження полягає в припущенні, що існують відмінності копінг-стратегії індивідуально-психологічних особливостей особистості в підлітковому віці при порівнянні досліджуваних з конструктивними та деструктивними комунікативними установками.

Методологічною основою дослідження є об'єктивні закони розвитку особистості на різних вікових етапах, запропоновані в роботах Л. Виготського. У цьому враховувалися загальні закономірності вікового розвитку (праці Л. Божович, Л. Обухової [34], Д. Ельконін [65] та інших.). Теоретична концепція дослідження базувалася також на наукових дослідженнях Б. Ананьєва [4], В. Петровського [36], О. Леонтьєва [28],

Я. Коломінського [21], І. Кона [22], С. Рубінштейна [46] та ін. Важливою для даного дослідження була теорія про установках особи Д. Узнадзе [57] та Ш. Надірашвілі, а також роботи А. Асмолова [7] про установки в загальній та соціальній психології.

Методи та методики дослідження. На підготовчому етапі дослідження було здійснено *оглядово-аналітичний аналіз психолого-педагогічної та спеціальної психологічної літератури*, що описують підходи до вивчення формування комунікативних установок у соціальному середовищі. Потім, у роботі застосовувалися *емпіричні методи*: процентного співвідношення та контент-аналізу, психологічне тестування, бесіда, *інтерпретаційні методи*: методи математичної статистики та якісний аналіз отриманих даних.

Психодіагностичні методики:

- методика соціологічного дослідження: анкетування;
- методика «Діагностика комунікативної установки» (В. Бойко);
- методика «Особистісний опитувальник для старшокласників (The High School Personality Questionnaire) (HSPQ)» (Р. Кеттел, Р. Коан);
- опитувальник «Способи відповідальної поведінки» (Р. Лазарус).

Методи статистичної обробки даних:

- F-критерій Фішера;
- коефіцієнт r-кореляції Пірсона;
- факторний аналіз.

Експериментальна база дослідження була розгорнута у загальноосвітніх навчальних закладах м. Рівне, зокрема до участі у дослідженні були залучені учні 9-х та 10-х класів ЗОШ I-III ступенів №13, №24 та №27. Загалом в дослідженні взяли участь 78 підлітків (40 дівчат та 38 хлопців), віком від 14 до 16 років.

Достовірність та обґрунтованість результатів дослідження, отриманих у роботі, обумовлені використанням адекватних завдань та відповідністю гіпотезі дослідження, адекватним застосуванням процедур обробки даних якісно–інтерпретативного характеру, а також послідовною реалізацією етапів емпіричного дослідження.

Наукова новизна та теоретична значущість дослідження визначаються:

- по-перше, у подальшому розвитку концепції про багаторівневе дослідження комунікативної дезадаптації (уточнення поняття деструктивних варіантів дезадаптації, уявлення про основні фактори її формування та критерії діагностики з позиції теорії установки);
- по-друге, аналіз особливостей деструктивних проявів дезадаптації у підлітків з деструктивними установками.

Практична значимість роботи полягає в узагальненні результатів, що можуть бути застосовані для розробки системи психодіагностичних методик та рекомендацій з психокорекційної роботи, орієнтовані на багаторівневе дослідження та компенсацію дезадаптації, які також можуть бути використані у практиці виховання та навчання підлітків із деструктивними комунікативними установками.

Структура та обсяг роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загального висновку, списку використаних джерел (68 найменувань) та додатків. Робота ілюстрована 7 таблицями та 10 рисунками. Загальний обсяг магістерської роботи складає 112 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ОСОБИСТІСНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДЕСТРУКТИВНО- КОМУНІКАТИВНИХ УСТАНОВОК У ПІДЛІТКОВОМУ ВІСІ

1.1. Теоретичні підходи до дослідження особистісних особливостей у зарубіжній та вітчизняній психології

Перш, ніж приступити до дослідження феноменології особистісних особливостей людини, слід спочатку дати визначення самому поняття особистості. Феномен особистості складний і багатогранний, і різні автори та психологічні напрями пропонують кожен свій варіант визначення даного поняття. Особистість вивчається у різних науках, як і психології, і у соціології, філософії, історії. У всіх науках особистість представлена своїми різними властивостями, здібностями та характеристиками. Найчастіше, говорячи про особистість, мають на увазі особливі, значні властивості та здібності людини, її особливі характеристики, при цьому говорять про цілісність особистості, точніше, про цілісність. Так, у повсякденному житті якійсь людині можуть сказати: «Це особистість», тим самим стверджуючи, що вона відрізняється від інших і виступає як талановита, цілеспрямована, несхожа на інших людей [24]. Говорячи про те, що особистість властива не всім, але окремим людям, зазвичай вказують не на традиційно виділені в психології риси, але на ті, що оцінюються як дуже значні та піднесені. Такий підхід до особистості, як у повсякденному плані, і у науковому, називають валюативним.

Наукова ж психологія називає особистість деякою цілісністю, яка притаманна людині з певного віку і виникає в ході її взаємодії із соціальними умовами, з іншими людьми. Якщо дитина розвивається поза

соціумом, то її особистістю не називають. Також особистістю не вважають тварину та дитину до 3 років [12].

Особистість потенційно властива кожній людині, хоча про людей із психічними захворюваннями іноді кажуть, що вони частково втрачають здатність виступати як особистість у соціальному плані. Ряд психічних захворювань загалом пов'язані з руйнуванням особистості. У деяких умовах людина частково втрачає здатність висловлювати себе як особистість. Так, в умовах паніки, накопичення людей людина підпорядковується загальному стану і не здатна прийняти рішення та вибрати самостійно, як йому діяти. Особистість у своїх вищих проявах вимагає розуміння, але вона здатна виявляти себе та об'єктом, що мають властивості та свої особливості. Тому деяку частину дій особистості можна розглянути з її властивостями та особливостями як речового об'єкта [34].

У різних наукових школах психології природа особистості та її особистісних особливостей розуміється у зв'язку з їх визначенням предмета психології, ставленням до психологічного дослідження, принципами дослідження, що склалися. Тому, якщо в рамках фрейдизму основним поняттям виступає конфлікт між інстанціями, самостійними сутностями, то й особливості особистості опиняються у постійному конфлікті.

Підставу цьому напрямку дав З. Фрейд, на думку якого, психіка складається з свідомості - того, що дано самій людині як його переживання, передсвідомого - того, що легко усвідомлюється, але зараз не усвідомлено явно, несвідомого. Розглядаючи психіку в динаміці, З. Фрейд вважав, що між цими компонентами існують постійні взаємодії, конфлікти та рухи. Якщо розглядати особистість з погляду З. Фреда, він представляв її, як сукупність такої послідовності – «Ід», «Супер-Его» і «Его». Дані внутрішньопсихічні сили неминуче вступають один з одним у конфлікт. Інстинкти, що містяться в Ід, прагнуть задоволення. Супер-Его,

у змісті якого входять моральні та суспільні цінності, попереджає про неможливість здійснення цих бажань [59]. Его, таким чином, є ареною для боротьби суперечливих тенденцій. Так, на думку Фрейда, до структури особистості та особистісних особливостей, входять основні потреби людини (лібідозна та агресивна) та принципи психічного життя (постійність, задоволення, реальність). Розвиток особистісних особливостей людини визначається причиною народження людини з певною кількістю сексуальної енергії (лібідо), яка проходить у своєму розвитку через кілька психосексуальних стадій. Також переживання раннього дитинства грають значної ролі у становленні механізмів психологічних захистів, які впливають формування дорослої особистості [61].

Не менш набула популярності концепція особистості та її особливостей К. Юнга. На думку К. Юнга, навколишня дійсність видається особистості через її досвід. Відійшовши від навчань З. Фрейда, К. Юнг висунув ідею у тому, що несвідоме є психічний досвід попередніх поколінь, сукупність типів поведінки, емоційних реакцій, спонтанних образів, а чи не зводиться до біологічного автоматизованого процесу [61].

Головна ідея К. Юнга полягає в інтуїції цілісності. Психічне єдине – несвідоме та свідомість. Існування архетипів визначають порядок дії несвідомого. Як архетипи виступають прообрази, набір певних несвідомих схильностей властиві всім людям, незалежно від рівня розвитку соціокультурних аспектів, які активізуються в певних умовах і вторгаються в нашу свідомість. Становлення особистісних особливостей К. Юнгом, визначається індивідуацією, тобто. виділенням із колективних основ власних психічних компонентів [68].

Якщо розглядати біхевіористичний підхід до розуміння особистості, то психічне там розглядалося як щось недоступне, закрите від дослідника, і внаслідок цього узнач. фіксувалася на поведінковій реакції, що зовні

спостерігаються, і стимули, на які реагував суб'єкт. Особистість, як така не розглядалася, або взагалі ігнорувалась, або уявлялася як звід певних реакцій, сформованих на стимул. На думку багатьох біхевіористів, розвиток особистості відображає диференційовано різні стимули і дає правильні відповіді на придбання реакцій та отримання задоволення.

Потреба потребує задоволення, і виховання у зв'язку з цим має бути побудовано на підкріпленні реакцій, які сприятимуть задоволенню та соціально схвалюється. Б. Скіннер вважав, що розвиток особистості може статися на основі уявлення про розвиток поведінки людського організму в інтеракціях з середовищем. З концепції оперантного навчання виходила думка, що поведінкою людини можна управляти, якщо навчитися варіювати підкріплення і покарання. Внаслідок цього Б. Скіннер висунув теорію програмованого навчання. Її суть полягає в тому, що правильне підкріплення, навчання веде до задоволення самого суб'єкта та комфорту оточуючих. Запрограмована культура, у якій чітко визначені правильні реакції і зрозуміло, які їх схвалюються соціумом, які караються, створює можливість існування особистості комфорту та безпеки [55].

З погляду гуманістичної психології, особистість розглядається як така, що має можливість розуміти себе, здатність до саморозкриття свого потенціалу і творчих здібностей, що тяжіє до саморозвитку. Негативний досвід, який набуває людина в процесі життєвого шляху, може негативно позначитися на розвитку здібностей. Відповідно до А. Маслоу, особистість має здатність самовиражатися. Особистісні особливості, що виявляються у прагненні високих результатів досягнень, здібностях, творчості, сприяють самоактуалізації особистості. Однак не кожна людина може самоактуалізуватися, якщо вона не буде прагнути цього і на думку А. Маслоу, така людина є хворою [61].

К. Роджерс акцентує увагу на тому, що у кожної людини є вроджене прагнення розвитку та потреба в самоактуалізації. Роджерс характеризує

такі особливості особистості, що розвивається, як точне свідомість, відсутність захисних тенденцій, здатність приймати рішення, самоповагу, відкритість досвіду, довіра власним спонуканням і міркуванням, гармонія у відношенні з іншими людьми, а також життя в теперішньому часі, де відбувається повна реалізація кожного моменту [61].

Існують подібні поняття у визначеннях параметрів особистості й у гештальт-підході Ф. Перлза. На його думку, для інтегрованої (гармонійної) особистості характерні такі особливості, як домінуюче перебування «тут і зараз» (сьогодні), вміння вибудувати контакт з навколишнім середовищем, здатність до асиміляції та саморегуляції досвіду, інтеграція думок, почуттів та дій, усвідомлення потреб та ідентифікування переживань, а також балансування між середовищем та організмом. Що стосується неінтегрованої особистості (невротичної), то їй властиві часте перебування в майбутньому чи минулому, стереотипність поведінки, утрудненість в ідентифікації власних переживань та потреб, безвідповідальність, ригідність в адаптації до середовища, раціоналізацію та спотворення у сприйнятті свого досвіду. Умовами для усунення неврозу особистості будуть: засвоєння морального, інтелектуального та соціального матеріалу, опора на вільне реагування та тілесні відчуття, розвиток здатність розпізнавати та виражати агресію та перебуванням думками «тут і зараз». А ось з точки зору когнітивістики, люди – це насамперед істоти, що думають, що саме по собі є фундаментальним фактом. Справді, варто визнати цей простий факт, що інтелектуальні процеси настільки самоочевидні, що практично всі персонологи відносять вплив когніцій на поведінку людини [61].

Так Дж. Келлі висунув теорію особистісних конструктів в якій стверджувалось, що саме структура особистості складається з особливостей структурної будови особистісних конструктів. Прокладені в психіці канали (конструкти) для прогнозування подій, являють собою

сукупність конструктів, що підпорядковують і підпорядковуються. Система особистісних конструктів кожної людини унікальна, організована по-різному, представлена у вигляді ієрархічної структури. Проте ієрархічні відносини конструктів – величина непостійна. Організація конструктів зберігає зв'язку з подіями лише тоді, коли вона має прогностичну ефективність, що є справедливим і для самих конструктів. Важливим розуміння конструкту та її структурних особливостей є поняття «продуманого вибору». Конструкт – модель дійсності, це ідея чи думка, яку людина використовує, щоб усвідомити чи інтерпретувати, прогнозувати та пояснити свій досвід [61].

Серед вітчизняних поглядів на природу особистості та її особливостей слід перш за все відзначити теорію особистості, запропоновану О. Леонт'євим. Він пропонує розглянути особистість з погляду діяльнісного підходу. Відповідно до О. Леонт'єва, особистість постає як внутрішній момент діяльності. Основні становища цієї теорії у тому, що особистість як така єдина, цілісна і неповторна, і навіть є вищу інтегруючу інстанцію, управляючу психічними процесами [28]. Особистість поза вивченням психічних процесів постає як абстрактна, «ненаповнена цілісність», за твердженням О. Леонт'єва. Особистісні особливості формуються соціальними умовами у процесі входження людини у діяльність, тобто. процес саморуху у діяльності. Особистість вперше виникає у суспільстві, де входить у історію. Індивід стає особистістю як суб'єкт суспільних процесів [30].

Якщо заходити із боку соціально-психологічного підходу до розуміння особи та її особливостей, то А. Петровський та В. Петровський розглядають їх у діялісно-опосередкованих відносинах групи. Особистість – система, яка обмежена внутрішнім і міжособистісним планом [36]. Особистість має такі особливості: інтраіндивідність, де людина виступає особистістю собі, тобто. характер, темперамент, здібності

не торкаються соціальної взаємодії; інтраіндивідність – це, коли особистість у соціальних аспектах взаємодії; суб'єкту відображає, яка є особистісним внеском однієї людини в іншу і також властивість персоналізації - прагнення бути ідеально зафіксувати свій образ, себе значимим другом.

Мультисуб'єктна теорія особистості А. Петровського представлена у твердженні, що індивід представлений багатьма суб'єктами, у яких він фактично виявляє своє буття. Визначальна мета розвитку особистості – бути значним іншим для значимого іншого (інших) [36].

А ось на думку С. Рубінштейна, основним постулатом у психології людського буття полягає не тільки в тому, що буття, що визначає свідомість, а й свідомість може визначати буття. Особистість та її властивості С. Рубінштейн визначає через поняття «суб'єкт» та її розвиток у контексті життєвого шляху особистості. У структуру особистості входять установки та потреби (те, чого хоче людина), обдарування та здібності (те, що може людина), а також закріплені мотиви та потреби характеру (те, що є людина) [46].

З точки зору рефлексотерапії та її основоположника В. Бехтерева, особистість трактується як інтегративна цілісність, що включає в себе об'єднуючу та направляючу. принципів, а також активне ставлення до дійсності. Особистість - це психічний індивід, який виявляється самостійною істотою по відношенню до навколишніх зовнішніх умов. В. Бехтерев вважав, що розвиток особистості неможливий без колективу, вплив якого не завжди приносить користь. Індивідуалізація та соціалізація - це дві сторони соціального процесу, що йде шляхом соціальної еволюції, а самовизначення особистості представлено у вигляді рухомого процесу, результат якого постійно зміщується в ту чи іншу сторону [20].

Б. Ананьєв розглядає особистість як перетин і узагальнення найважливіших особистісних, суб'єктивних та індивідуальних

властивостей людини. Особистісні властивості є первинними характеристиками (статус, ролі, цілі, цінності) і вторинними (життєві орієнтації, мотивація та структура поведінки), які загалом формують «найвищий інтегральний ефект»: характер і схильності [4].

До характеристик особистості також належать: соціальна сутність; належність до класу, епохи; економічний, політичний, правовий, моральний стан; сімейний стан; національність і раса. Особистість представлена у вигляді двох компонентів: як особистість, це єдність і взаємозв'язок властивостей людини і суб'єкта діяльності, в структурі якого функціонують індивідуальні властивості і як суб'єкт трьох основних видів діяльності - праці, спілкування та пізнання. Усе це становить суть комплексного підходу до розуміння особистості та її властивостей.

У цій роботі значною мірою спираємося на вітчизняні підходи до розуміння принципів і механізмів розвитку особистості – як соціального суб'єкта, психологічне особливості якого формуються внаслідок взаємодії, спілкування та предметної діяльності, соціалізує вплив громадських інститутів [14].

1.2. Комуникативні установки: зміст, структура, детермінанти

Як зазначив Д. Узнадзе, у нашій психіці створюється так звана установка, або готовність реагувати певним чином у конкретно значимій ситуації [57]. Вперше це поняття сформулював німецький психолог Л. Ланге у 1888 році. Проте на загальноприйнятому та визнаному науковим співтовариством термін «установка» з'явився лише пізніше в роботах Д. Узнадзе. Теорія установки Д. Узнадзе зародилася і розвивалася як

концепція, що описує одну з форм неусвідомлюваної діяльності нервової системи людини.

На сучасному етапі розвитку психології, загально визнаним є таке визначення комунікативної установки - інтелектуальний стан готовності людини, його схильність до певного роду ставлення до людей, подій з якими людина вступає в комунікацію. Комунікативні установки складаються на основі досвіду і впливають на поведінкові реакції людини щодо тих об'єктів та ситуацій, з якими вона пов'язана і які соціально значущі [6].

Комунікативна установка партнера – це своєрідна програма поведінки особистості процесі спілкування. Рівень установки може прогнозуватися в ході виявлення: предметно-тематичних інтересів партнера, емоційно-оцінних відносин до різних подій, ставлення до форми спілкування, включеності партнерів до системи комунікативної взаємодії. Це визначається під час вивчення частоти комунікативних контактів, типу темпераменту партнера, його предметно-практичних переваг, емоційних оцінок форм спілкування [9].

Основним постулатом є дихотомія комунікативної установки, що характеризує наявність конструктивної та деструктивної комунікативної установки. Ідея, яка закладена в основу цієї відмінності, є результатом впливу тієї чи іншої комунікації в процесі соціальної взаємодії, який наближає людину, залучену до неї або до усвідомлення себе як активного суб'єкта, або до нівелювання як суб'єкта, і, як наслідок, до поступової втрати особистісних, характерних особливостей [7].

Виходячи з цього, конструктивна (творча) комунікативна установка являє собою емоційно забарвлену, стійку схильність до комунікації, орієнтованої на перспективу побудови добрих, рівних відносин з людьми, що включає розуміння стану інших людей, прояв поваги та інтересу, а також безоцінного реагування на життєві аспекти іншої людини Якщо

говорити про деструктивну комунікативну установку, то негативно емоційно забарвлена, стійка схильність до комунікації або конкретного виду ситуації (яка негативно вплинула на розвиток даної установки), яка в процесі спілкування реалізує агресивну налаштованість по відношенню до опонента спілкування, приниження його переваг [13]. У ситуаціях деструктивної схильності до процесу комунікації акцентуються нерівність позицій, відмінності партнерів. Це веде до прояву дискримінації партнера, зневажливого ставлення до його проблем, поглядів та принципів.

Конструктивні та деструктивні відносини в зв'язку також поділяються на певні типи (див. рис. 1.1.).

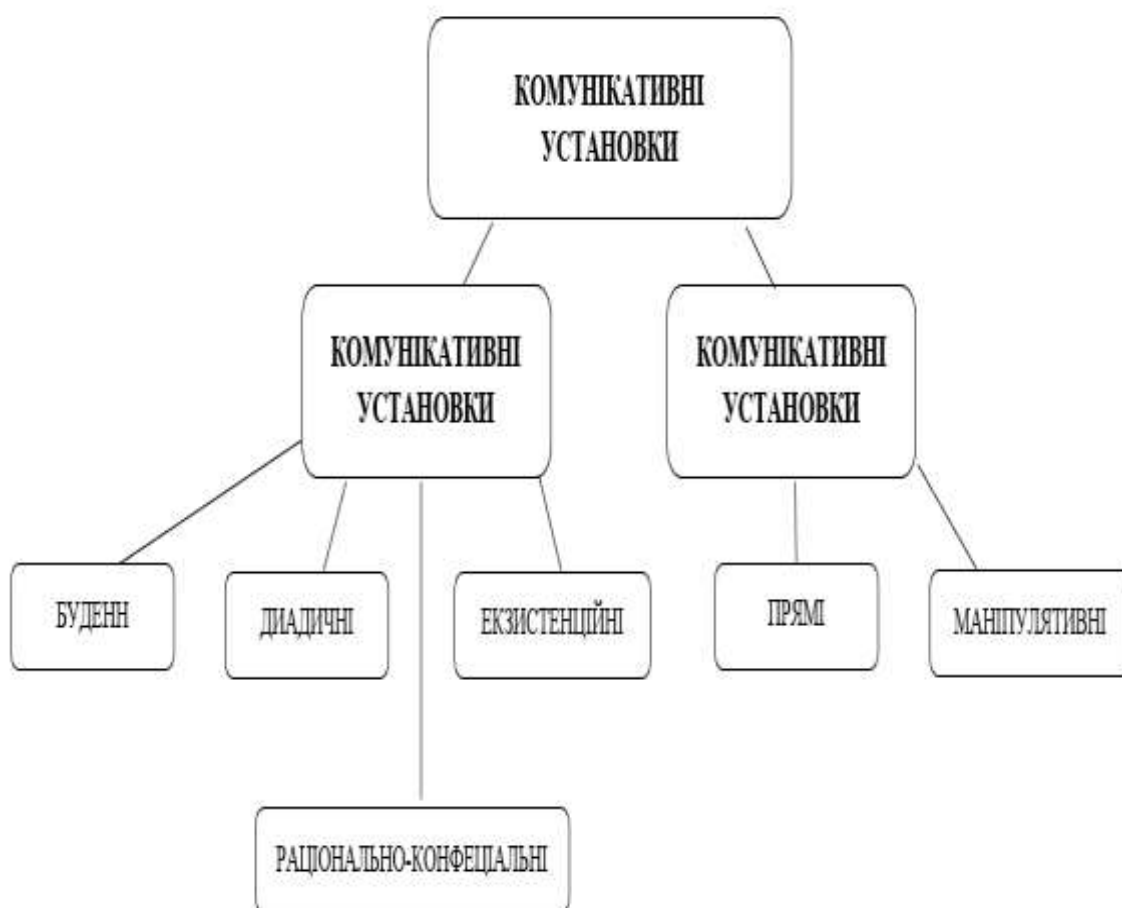

Рис. 1.1. Види комунікативних установок

З наведеної вище схеми, то це означає, що структура конструктивно-комунікативних установок включає в себе такі типи, як звичайні, раціонально-звичайні і екзистенційні установки. Давайте визначимо ці поняття. Звичайні конструктивні відносини в зв'язку є тими комунікативними відносинами, які формуються в процесі нашого життєвого досвіду і використовуються нами в процесі спілкування, як знайомі і безпечні конструкти. Діадичні відносини в зв'язку є ті відносини, які сприяють щирому зв'язку, основою яких є взаємодії між партнерами, як суб'єкт-суб'єктних відносин, які проявляються в співпереживання, співчуття, активне слухання до іншої людини. В процесі діадичного зв'язку, захисні реакції людини ослаблені, бар'єри в спілкуванні зникають, і бажання спілкуватися щиро виникає. Партнери можуть впливати один на одного, в результаті яких відбуваються зміни в особистості співрозмовників до більшої цілісності, менше конфліктів і більшої життєздатності, поведінка стає більш зрілим [63].

Раціонально-конвенційні установки у спілкуванні являють собою чітко структуровані переваги (мети), в результаті яких відбувається сприяння вчасно приймати рішення, прагнення максимально повного їх задоволення, здатністю будувати ймовірнісні оцінки можливих результатів, використовуючи для цього всю доступну інформацію і позитивну переоцінку ситуацій відразу по мірою надходження нових даних. Людина може міркувати раціонально. Раціонально-конвенційні установки у спілкуванні стандартизовані та безособові, носять формально-офіційний характер. Права, обов'язки залишаються незалежними від своїх носіїв. Ця комунікація протікає відповідно до встановлених правил, традицій кожного з учасників спілкування.

Екзистенційні установки у спілкуванні – це феноменологічна схильність людини, її екзистенція, сформоване, на даному етапі розвитку, власне бачення внутрішнього та зовнішнього світу, що сприяє

формуванню комунікативних конструктів та установок для соціальної взаємодії [9].

Тепер перейдемо до визначення понять щодо видів деструктивно-комунікативних установок. Прямі деструктивно-комунікативні установки – це схильність до такого виду комунікації, в якій спілкування, в ході якого безпосередньо можуть здійснюватися нападки на опонента. У такого роду спілкування, розмова розглядається як мовленнєвий акт, що заміщає агресивну фізичну дію: образа (наприклад, груба лайка), насмішка, загроза, вороже зауваження, критика або категорична вимога з порушенням загальноприйнятого етикету. У широкому значенні - це всі види наступального, домінуючого спілкування [6].

Маніпулятивна (прихована) деструктивна установка у спілкуванні відображає один із видів психологічного впливу, що використовується для досягнення односторонньої вигоди у досягненні мети. Використання маніпуляції у спілкуванні може призвести до стану невротизації та податливості до зовнішнього впливу. Важливо відзначити, що у процесі формованої установки, маніпулювання відбувається як партнером, і собою, тобто руйнівне дію воно на всіх учасників комунікації [23].

Вищезазначені види комунікації можуть бути частково змінюватись у кожній людині. Це означає, що однозначної постійної присутності однієї чи іншої установки у спілкуванні в людини зустрічається вкрай рідко, оскільки людина – це, насамперед істота динамічно розвивається. Особистість людини розглядається Д. Узнадзе через призму установки, вивчення якої він займався протягом усього життя. Для цілісного уявлення те, що таке установка і яка її роль функціонуванні психічного, необхідно зупинитися двох моментах, які детально розглядав Д. Узнадзе та пізніше аналізували його учні: механізм формування установки та особливості функціонування установки (див. рис. 1.2.).

Вважають, що установка – це несвідома готовність людини до здійснення будь-яких дій; спрямованість певну активність. Проте Д. Узнадзе наголошував, що установка функціонує, регулює психічну активність і на несвідомому, і на свідомому рівні [57]. У процесі спілкування, соціальних інтеракцій установки перетворюються, позаяк у комунікації завжди присутній елемент усвідомленого чи неусвідомленого прагнення вплинути іншу людину, тобто змінити його установки [57].

Рис. 2.2. Умови виникнення та формування установки (за Д. Узнадзе)

Виділяють чотири функції установок:

1. Функція пристосування. Ця функція відображає необхідність забезпечення максимально комфортного та безпечного становища людини у соціумі. Тим самим формується поведінкова лабільність і відповідна рефлексивність на певного роду ситуації. Для цього особистість у процесі соціальної взаємодії виробляє позитивні установки у відповідь на корисні, позитивні, сприятливі для себе ситуації, а також негативні, джерелами яких є негативні, неприємні стимули.
2. Его-захисна функція є спосіб необхідного підтримки внутрішньої стійкості особистості. У зв'язку з цим, якщо виникне загроза руйнування цілісності особистості, то сформується негативна установка до тих осіб або ситуацій, дій, які стали тим джерелом небезпеки. Наприклад, негативна оцінка значної нам особи може призвести до зниження рівня самооцінки і цим спровокувати становлення негативної установки до цієї людини. Тим часом, детермінантою даної установки буде не власними силами якості людини, а його ставлення до нас.
3. Ціннісно-виразна функція. Вона відповідає за прагнення потреби у стійкості особистості і обумовлюється тим, що позитивні установки, зазвичай, можуть вироблятися стосовно представникам аналогічно з нашим типом особистості, у своїй враховуючи те що, що ми оцінюємо позитивно. Наприклад, якщо людина визначає себе як сильного і незалежного, то вона буде позитивно розташована у спілкуванні та взаємодії до таких же людей за типажем і досить «холодно» до тих, хто є протилежністю.
4. Функція організації світогляду. Кожна людина має свої бачення та уявлення про навколишній світ: хтось дотримується

знань наукового характеру, хтось буденного. Всі ці знання утворюються у певну систему знань. Внаслідок цього наші установки можуть вироблятися у зв'язку з ставленням до тих чи інших знань у процесі соціальної та комунікативної взаємодії. Відповідно, система установок є комплексом емоційно забарвлених компонентів знання про світ і людей. Однак, людина, стикаючись з такими факторами та інформацією, що суперечать усталеним званням, може набути негативного емоційного ставлення, недовіри та скептичної налаштованості по відношенню до людини, ситуації або факту самої отриманої інформації, що тим самим виходить на негативну установку. Цей факт підтверджує ще те, що у світі при запровадженні інновацій, нових наукових теорій та технологій спочатку можуть сприйматися негативно, зустрічаючи відсіч та нерозуміння.

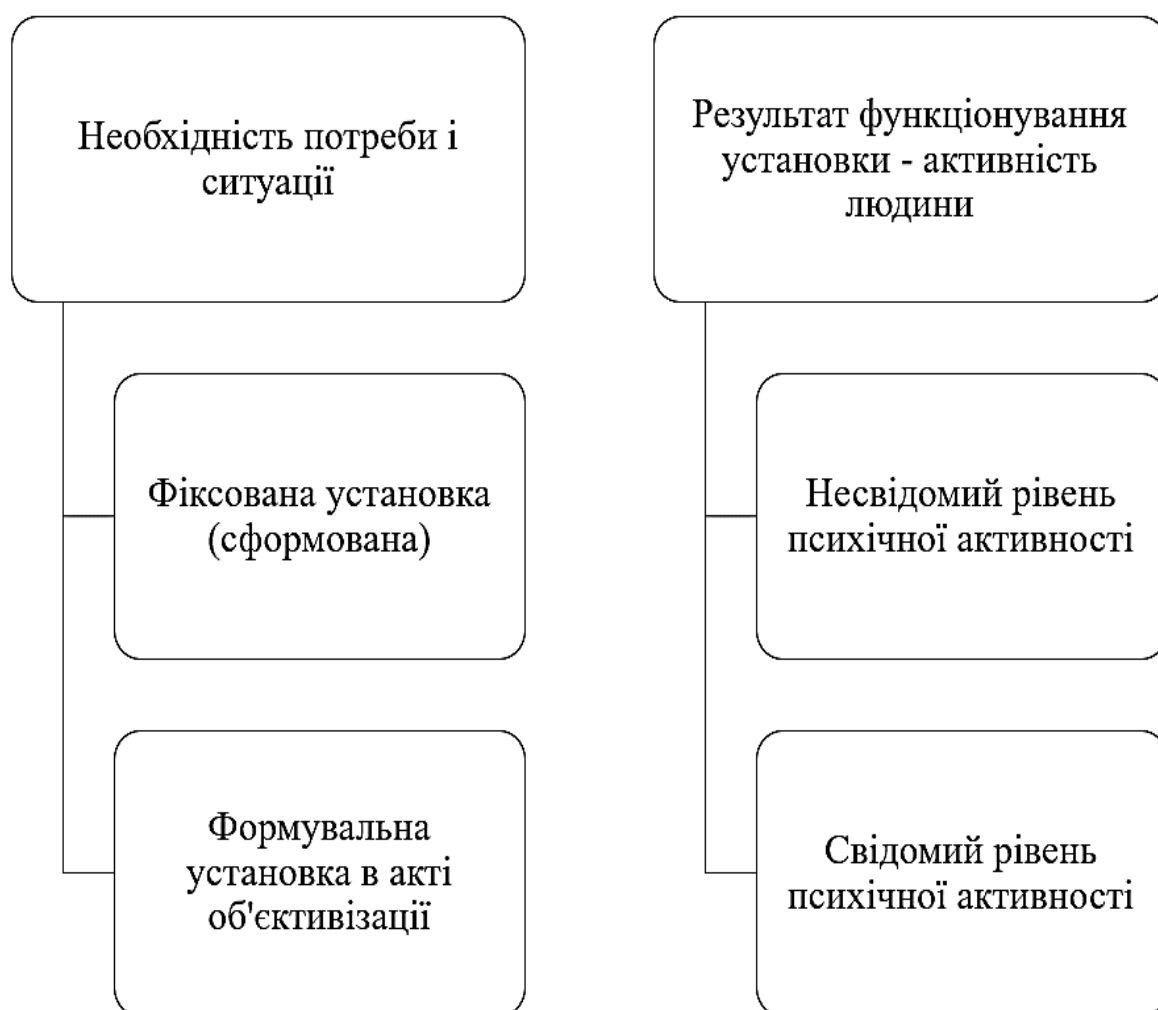

Рис. 1.3. Функціонування установки та рівні психічної активності людини

На думку Л. Столяренко та С. Самагин, формування основних психологічних установок нашого «Я» визначаються в результаті позитивних або негативних реакцій, що найбільш часто повторюються, на навколишні стимули [52]. Вони виділяють 4 види таких установок стосовно оточуючих:

- «Я добрий – ти добрий». Це найбільш продуктивна і моральна установка, оскільки здебільшого нам надають негатив не за злим наміром, а за недомислом, через свою моральну незрілість. Люди з цією установкою знають собі ціну і очікують від інших, що вони будуть поводитися з ними

відповідно. Вони взаємодіють з оточуючими конструктивно, співпрацюючи та працюючи у колективі.

- «Я добрий – ти поганий». Цей вид установки характерний тим людям, які здатні до творчого самоствердження. Їм властиво перекладення відповідальності за вирішення проблеми на інших людей і у разі невдачі, звинувачують інших і зганяють тим самим на них свою досаду. І тут хибне самоствердження відбувається за рахунок приниження інших людей.
- «Я поганий – ти добрий». Така установка властива людям з комплексом неповноцінності, низькою самооцінкою і тих, хто почувається безсилим в порівнянні з іншими людьми. Зокрема, вони застосовують стратегію уникнення контакту з людьми або навпаки примикають до сильніших особистостей. Часто такий тип людей схильний до депресивного стану.
- «Я поганий – ти поганий». Ця установка породжує почуття саморуйнування особистості, безнадійності та втрату інтересу та сенсу життя. Таким людям властиві дратівливість, імпульсивність, непередбачуваність, що веде схильність до такого стану, як важка форма депресії.

Основні висновки, які роблять А. Прангішвілі та Ш. Чхартишвілі, інтерпретуючи концепцію установки, наступні:

1. Установка є основною загальною психологічною характеристикою особистості.
2. Особистість за допомогою установки постає як цілісна і динамічна організація, а не конгломерат окремих властивостей і якостей [57].

1.3. Індивідуально-психологічні прояви деструктивно-комунікативних установок у підлітковому віці

Перш ніж розглядати прояви деструктивних установок спілкування, варто звернути увагу на можливі причини їх виникнення. Важливо брати до уваги той факт, що на сучасному етапі розвитку засобів передачі інформації і як вони стають легко доступними для різних вікових груп, де різні інтернет-ресурси, які дуже популярні, такі як, наприклад, статті, відео на гострих соціальних і політичних проблем, на освіту, медицину. Навіщо йти далеко, якщо, наприклад, будь-яка дитина, сьогодні може піти на YouTube (відео хостинг компанія, яка надає користувачам послуги зі зберігання, доставку і відображення відео) і бачити думке блогера (людина, яка підтримує свій електронний щоденник і управляє нею) на будь-яке питання, яке її цікавить, не вдаючись у критичний аналіз, іноді навіть не розуміючи суті питання. Чи можуть вони утворюють різні комунікативні відносини, зокрема деструктивних них? Особливо, коли справа доходить до підліткового віку, де є основний упор робиться на однолітків. Для підлітка, в більшості випадків, авторитетну думку буде саме думка однолітків, а також думка будь-якого іншого людини, який є популярним і має певний «вагу» в суспільстві [45].

Однак, одні підвладні цьому впливу, а інші, подивившись черговий ролик або вислухавши чужу думку, все одно дотримуватимуться своєї думки і далі. Причина криється в індивідуально-психологічних характеристиках особистості або вся справа у вихованні людини: як батьки та інші родичі вплинули? Чи вся проблема зосереджена в соціальному оточенні? Досить складно однозначно відповісти на це питання. Розгляньмо всі аспекти по порядку. Комунікативні установки кожної людини визначаються як набором індивідуально-психологічних якостей,

компонентами конкретної ситуації, а й специфічністю тієї соціальної середовища, у якій реалізується його комунікативна активність [26].

Комунікативні установки конкретної людини в процесі їх формування, переломлюються через призму властивих йому соціальних стереотипів, що складаються на основі впливу макро- та мікросередовища, та реалізується у становленні поведінкових паттернів, стилі мислення, психологічних захистів та копінг-стратегій. Під макросередовищем особистості мається на увазі сукупність соціокультурних, політичних та економічних особливостей суспільства, в якому перебуває людина і які обумовлює не тільки соціальний характер норм та правил поведінки людини, а й визначає звичні погляди, установки на сприйняття світу та поведінки у ньому. Сюди до макросередовища для підліткового періоду розвитку можна віднести вплив таких груп, як педагоги та соціальні працівники спеціальних служб (охорона школи, медичні працівники тощо). Основними причинами у формуванні деструкцій у спілкуванні підлітків є конфліктні взаємини у системі «дорослий - підліток (педагог - підліток, батько - підліток)» [8].

Пов'язано це може бути, як із проявом негативних якостей суб'єктів спілкування та взаємодії, так і є комунікативна некомпетентність педагогічних працівників та працівників соціальних служб та їх негативна роль у набутті підлітками деструктивного досвіду взаємин у спілкуванні. Проте значної ролі у формуванні комунікативних установок грає як не макросередовище, а мікросреда, тобто. його найближче соціальне оточення (родина, коло друзів та знайомих) [18]. Саме близькі можуть вплинути на те, які соціальні норми, правила та стереотипи будуть засвоєні людиною, оскільки це залежить від того, який специфічний спосіб життя та які правила поведінки, сприйняття та оцінки ситуацій, подій закріплені у цьому мікросередовищі [21]. Разом з тим, соціальний вплив має місце у тому випадку, якщо в результаті взаємодії повторна реакція людини на

якусь проблемну ситуацію зближується з реакцією іншої людини та соціально схвалюється, ніж власна первісна реакція, то в результаті формується установка на стиль взаємодії у групі, яка буде подібно до поведінки більшості інших людей.

У зв'язку з проблемою соціального впливу слід визначити такі індивідуально-психологічні прояви, як конформність та навіюваність [63]. Саме вони можуть вплинути на формування деструктивних комунікативних установок, зокрема в підлітковому віці. Під конформністю розуміють схильність людини до групового тиску, тобто. зміна своєї поведінки, думки та погляду на ситуацію під впливом інших осіб. Виступає, як свідомо поступливість людини думці більшості, щоб уникнути конфліктної ситуації з нею [8]. Що стосується навіюваності чи сугестії, людина мимоволі виявляє податливість думці інших чи групи, тобто. відбувається непомітно для самої людини, як її погляди, поведінка, принципи змінилися і вона сприймає це як щире і зрозуміле. Різні дослідження продемонстрували, що конформність і навіюваність певною мірою властиві будь-якій людині з раннього дитинства і до кінця життя [47]. Проте, на ступінь їхньої виразності впливають вік, стать, професія, склад групи тощо.

У підлітковому віці конформізм має найвищий показник серед інших вікових категорій, що детермінується тим, що саме в цьому віці закладаються і починають формуватися основні психологічні та соціально-культурні якості та властивості особистості.

Оскільки, згідно з Д. Ельконініним, провідна діяльність, у підлітковому віці, є спілкування та взаємодія з однолітками, які мають найбільший вплив на формування конформності та навіюваності, що сприяють розвитку деструкцій у спілкуванні, грають взаємини людини з групою (з однокласниками, педагогами, друзями) [65].

Чим вище ступінь прихильності людини до групи, тим частіше буде проявлятися конформність. Однак із цього правила є два виключні фактори. По-перше, якщо людина цього хоче, то вона частіше поступатиметься групі і навпаки: якщо не дорожить їй, то виявлятиме сміливішу стратегію конфронтації. Також, лідерські якості з високим соціальним статусом у групі, здатні чинити опір думці більшості однолітків [11].

Найбільше схильні особи із середнім соціальним статусом групи, оскільки вони орієнтуються щодо ситуації соціально схвалюваної [63]. А особи з полярних категорій більш здатні виявляти опір груповому тиску. По-друге, вплив на прояв конформності та навіюваності впливає характеристика самої проблемної ситуації. Чим складніша, амбівалентніша проблема, чим вона важливіша і тривожніша для конкретної людини, тим частіше виявлятиметься конформність і навіюваність [48].

Також деструктивна установка у спілкуванні веде до прояву такого феномену, як «комунікативна агресія», яка може виявлятися відкрито (безпосередньо), або пасивно (приховано), що зумовлює застосування таких копінг-стратегій в інтерактивній взаємодії, як конфронтація або навпаки дистанціювання [33].

Вербальна агресія, з погляду комунікативної взаємодії, це встановлення підлітка на антидіалог. Ця психологічна характеристика характеризується двома позиціями. По-перше, це свідомо та цілеспрямована орієнтація людини на суб'єктно-об'єктний тип взаємовідносин, який може бути виражений через деструктивні форми мовної поведінки. По-друге, у мовленнєвої агресії обов'язково присутній вираз негативного ставлення до людини, чи теми промови [33]. Все це обумовлено або негативним переживанням схожої ситуації у підлітка в минулому і на основі цього сформованості установки стилю спілкування у

повторній ситуації, або неможливість вираження негативних емоцій у разі заборони прояву їх у мікросередовищі.

У підлітковому віці одним із головних аспектів формування власного «Я» та рівня самооцінки, самоідентифікації є думка однолітків [26]. Спілкування з товаришами перетворюється на особливу діяльність, що займає важливе місце у їхньому житті. У зв'язку з цим, Ф. Дольто розглядала агресивну модель мовної поведінки підлітків, як певну тенденцію застосування мовних шаблонів («помовч», «всі норми», «не хочу говорити» або «не хочу тебе слухати»), як акт протидії та дистанціювання від оточуючих. Найчастіше комунікативна структура підлітка досить розвинена, оскільки у ній переважають клішованість і націленість на образи і манери поведінки авторитетних і симпатизованими підлітками людей [23].

Уникнути цього виду розвитку установок спілкуванні можуть допомогти як приведення правильного прикладу наслідування із боку батьків, а й, наприклад, літературні джерела, де представлені естетичні, моральні компоненти мовної поведінки. В. Журавльов виділяє особливу групу конфліктно-стресових ситуацій у підлітковому віці і ділить типи товаришкості школярів на три різновиди[9]:

- школяр-самітник, схильний до самотності та групової ізоляції (його втомлюють контакти з ровесниками, він відчуває комфорт, залишившись наодинці з собою, воліє працювати на самоті);
- школяр, схильний до парного типу спілкування (у нього є надійний друг чи подруга, тому що без друга немає відчуття повноцінного життя; часто такий підліток потрапляє під негативний вплив);

- школярі, схильні до групової комунікації (з них формуються стихійні вироблення застосування копінг-стратегії у взаєминах з оточуючими) [22].

Таким чином, комунікативна діяльність є важливим фактором відображення деструктивних установок у спілкуванні у підлітка та визначає важливе формування його особистості. Однак, підліток на піку становлення індивідуально-психологічних характеристик, які можуть суперечити один одному у своєму прояві, не завжди зможе успішно реалізувати себе як комунікант [16]. На жаль, у рамках загальної та соціальної психології, характер комунікативної сфери та її зв'язок з особливостями особистісних якостей підлітків досліджено не повною мірою.

Висновки до першого розділу

На основі аналізу наукових джерел було встановлено, що комунікативна діяльність є важливим фактором відображення деструктивних установок у спілкуванні у підлітка та визначає важливе формування його особистості. Однак, підліток на піку становлення індивідуально-психологічних характеристик, які можуть суперечити один одному у своєму прояві, не завжди зможе успішно реалізувати себе як комунікант. На жаль, у рамках загальної та соціальної психології, характер комунікативної сфери та її зв'язок з особливостями особистісних якостей підлітків досліджено не повною мірою.

Концептуально слабо представлена проблема зв'язку негативних особистісних якостей та порушеного (зруйнованого) характеру спілкування та взаємодії підлітків, а також недостатньо розглянуті

негативні особистісні особливості як найважливіший психологічний фактор. У зв'язку з цим, дана дослідницька робота спрямована на більш докладне висвітлення взаємозв'язку індивідуально-психологічних характеристик та установок у спілкуванні серед підлітків, а також відображення цих установок у соціальному плані.

РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКА З ДЕСТРУКТИВНО- КОМУНІКАТИВНИМИ УСТАНОВКАМИ

2.1. Організація та процедура емпіричного дослідження

Проблеми комунікативних деформацій та їх взаємозв'язку з індивідуально-психологічними особливостями особистості підлітка, а також оцінка соціально-психологічних компонентів навколишньої діяльності середовища підлітка з різною освітньою спрямованістю та різної статі є досить важливими для психології.

Гіпотеза дослідження полягає в припущенні, що існують відмінності копінг-стратегій та індивідуально-психологічних особливостей особистості у підлітковому віці при порівнянні досліджуваних із конструктивними та деструктивними комунікативними установками.

Дослідницька гіпотеза полягає в припущенні, що формування комунікативних установок особистості підлітка зумовлені соціально-психологічними чинниками.

Реалізація програми експериментального дослідження індивідуально-психологічні особливості особистості підлітка з деструктивно-комунікативними установками передбачала виділення наступних *етапів дослідження*:

1. етап. *Знайомство з досліджуваними*, які погодилися пройти певні завдання для досягнення поставленої мети: обґрунтувати взаємозв'язки особистісних особливостей та комунікативних

установок у підліткому віці, а також вплив на їх формування соціально-психологічних характеристик.

2. етап. *Проведення емпіричного дослідження.* Застосування методу соціологічного дослідження у вигляді анкети, що складається з відкритих та закритих питань, спрямованої на визначення соціально-психологічних характеристик осіб з конструктивними та деструктивними установками у спілкуванні. Потім застосовувалися психологічні методики, створені задля визначення типу провідних комунікативних установок і вибору копінг-стратегій у взаємодії з оточуючими, і навіть визначення провідних особистісних особливостей підлітка.
3. етап. *Якісна та кількісна обробка даних, аналіз та інтерпретація* отриманих результатів. Розрахунок за відповідними критеріями, внесення даних у таблиці.

Експериментальна база дослідження була розгорнута у загальноосвітніх навчальних закладах м. Рівне, зокрема до участі у дослідженні були залучені учні 9-х та 10-х класів ЗОШ I-III ступенів №13, №24 та №27. Загалом в дослідженні взяли участь 78 підлітків (40 дівчат та 38 хлопців), віком від 14 до 16 років.

На підготовчому етапі дослідження було здійснено оглядово-аналітичний аналіз психолого-педагогічної та спеціальної психологічної літератури, що описують підходи до вивчення формування комунікативних установок у соціальному середовищі.

Потім, у роботі використовувалися методи відсоткового співвідношення та контент-аналізу для обробки відповідей, отриманих у процесі анкетування. Метод процентного співвідношення передбачає обробку анкетних даних виходячи з відповідей учасників моніторингу, яким було запропоновано перелік варіантів відповідей відповідно до їхньої

думки. Метод контент-аналізу відображає угруповання відкритих відповідей учасників анкетування за змістовими категоріями.

Метод тестування застосовується у різних сферах, але у психологічному аспекті він призначається для складання з отриманих результатів корекційної роботи, консультування, профорієнтації особистості тощо. Програма та процедура дослідження методу тестування докладніше описується у такій галузі психології як психодіагностика особистості.

При підготовці та проведенні методу тестування слід дотримуватись певних норм та умов, що дозволяють правильно зіставляти результати та досягнення піддослідних, а також правильно їх інтерпретувати та проводити діагностику. Норма визначається розробником тесту, що характеризується середнім показником, який допоможе об'єктивно оцінювати результати респондентів.

Методики, що використовуються у дослідженні:

1. Для початку, у роботі використовувався *методика соціологічного дослідження*, подана у вигляді анкети з відкритими та закритими питаннями. Дана методика являє собою збір та узагальнення первинної інформації про предмет дослідження, що вивчається, шляхом безпосередньої реєстрації фактів.
2. *Методика «Діагностика комунікативної установки» (В. Бойко)* призначений для діагностики типу комунікативної установки та певного рівня її сформованості. Методика складається з 25 тверджень, на які потрібно відповісти «так» чи «ні». За допомогою даної методики визначаються такі ознаки негативної комунікативної установки:
 - завуальована жорстокість у відносинах до людей та судження про них (максимальний бал – 20);

- відкрита жорстокість у відношенні до людей (максимальний бал – 45);
- обґрунтований негативізм у судженнях про людей (максимальний бал – 5);
- бурчання (максимальний бал – 10);
- негативний досвід спілкування (максимальний бал – 20).

Ознакою наявності деструктивної комунікативної установки є сумарний показник понад 33 бали, що свідчить про наявність вираженої негативної комунікативної установки [31].

3. *Методика «Особистісний опитувальник для старшокласників (The High School Personality Questionnaire) (HSPQ)» (Р. Кеттел, Р. Коан)* призначена виявлення індивідуально-психологічних особливостей підлітка як виявлення щодо незалежних 14 чинників (шкал, первинних характеристик) особистості [29].

Підраховується кількість збігів відповідей досліджуваного з ключем. За кожний збіг нараховується 2 бали. Виняток становить фактор, де за кожен збіг відповіді з ключем дається 1 бал, а також за відповідь «в» нараховується 1 бал.

Отримана сума балів порівнюється з нормативними даними за таблицею та щодо цих даних результат інтерпретується як низька чи висока оцінка.

Методика має набір показник ключів, коефіцієнти корекції для виключення основних шкал, тестові норми. Методика HSPQ містить наступні шкали:

1. А (шизотимія-афектотимія);
2. В (інтелект);
3. С (ступінь емоційної стійкості);
4. D (флегматичність-збудливість);

5. E (підпорядкованість-домінування);
6. F (обережність-легковажність);
7. G (ступінь прийняття моральних норм);
8. H (сором'язливість-авантюризм);
9. I (реалізм-сензитивність);
10. J (неврастенія, фактор Гамлета);
11. O (самовпевненість-схильність до почуття провини);
12. Q2 (ступінь групової залежності);
13. Q3 (ступінь самоконтролю);
14. Q4 (ступінь внутрішньої напруги).

Високий показник переваги для досліджуваного особистісного фактора визначається на підставі наступного після перекладу «сирих» балів у Т-бали зі значеннями нормативної групою з урахуванням статі та віку.

4. *Опитувальник «Способи відповідальної поведінки» (Р. Лазарус)* призначений для дослідження особливостей поведінки у проблемних і важких ситуаціях, виявленні характерних способів подолання стресу в різних контингентів досліджуваних.

Опитувальник включає 50 тверджень, кожне з яких відображає певний варіант поведінки у важкій чи проблемній ситуації. Твердження оцінюються випробуванням за 4-бальною шкалою залежно від частоти використання запропонованої стратегії поведінки (ніколи, рідко, іноді часто).

Пункти опитувальника об'єднані у вісім шкал, що відповідають основним видам копінг-стратегій, виділених автором.

1. Конфронтація;
2. Дистанціювання;
3. Самоконтроль;

4. Пошук соціальної підтримки;
5. Прийняття відповідальності;
6. Втеча-уникнення;
7. Планування вирішення проблеми;
8. Позитивна переоцінка.

Ступінь переваги для досліджуваного стратегії подолання стресом визначається на підставі наступного умовного правила, після переведення «сирих» балів у Т-бали зі значеннями нормативної групи з урахуванням статі та віку:

- показник менший за 40 балів – рідкісне використання відповідної стратегії;
- $40 \text{ балів} \leq \text{показник} \leq 60 \text{ балів}$ – помірне використання відповідної стратегії;
- показник понад 60 балів – виражена перемнож. відповідної стратегії [35].

Для оцінки достовірності відмінностей між групою підлітків з конструктивними комунікативними установками та групою з деструктивними установками у спілкуванні та їх індивідуально-психологічними характеристиками нами було застосовано *методи статистичної обробки даних* (F-критерій Фішера, коефіцієнт r-кореляції Пірсона, факторний аналіз).

2.2. Аналіз та інтерпретація одержаних результатів

У результаті методу тестування серед опитаних досліджуваних підліткового віку, було виділене дві групи: особи з деструктивними комунікативними установками у спілкуванні та конструктивними (дані

отримані за методикою В. Бойка «Методика діагностики комунікативної установки»).

Сім'я для дитини - це місце її народження і основне місце існування. Вона визначає дуже багато в житті дитини. Зв'язок між батьками та дітьми належить до найсильніших людських зв'язків. Емоційне виховання дитини відбувається насамперед у ній. У зв'язку з цим, респондентам було запропоновано оцінити своє емоційне самопочуття у сім'ї та внутрішньосімейні відносини.

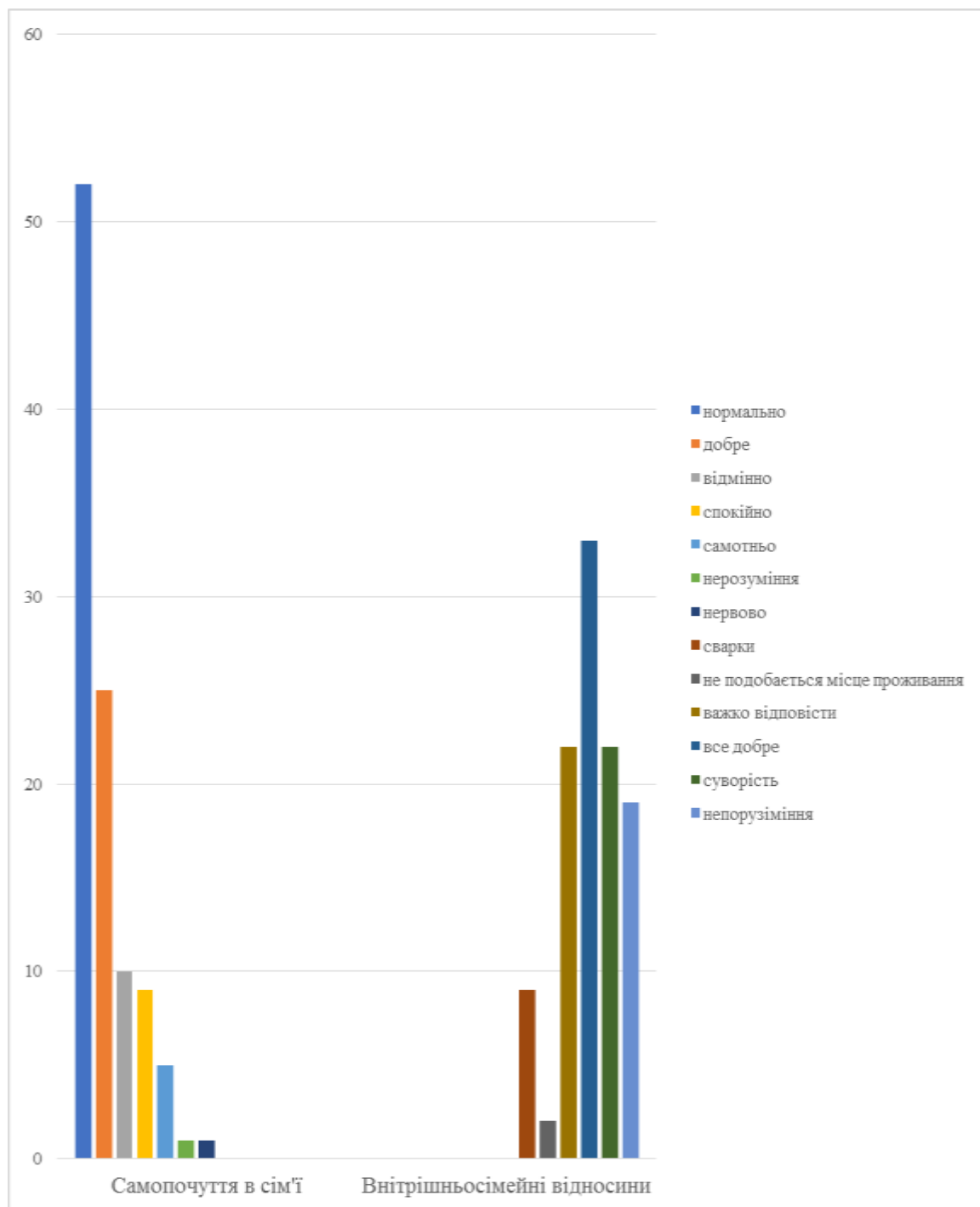

Рис. 2.1. Результати оцінки емоційного самопочуття у сім'ї та внутрішньосімейних відносини серед досліджуваних з деструктивно-комунікативними установками (у %)

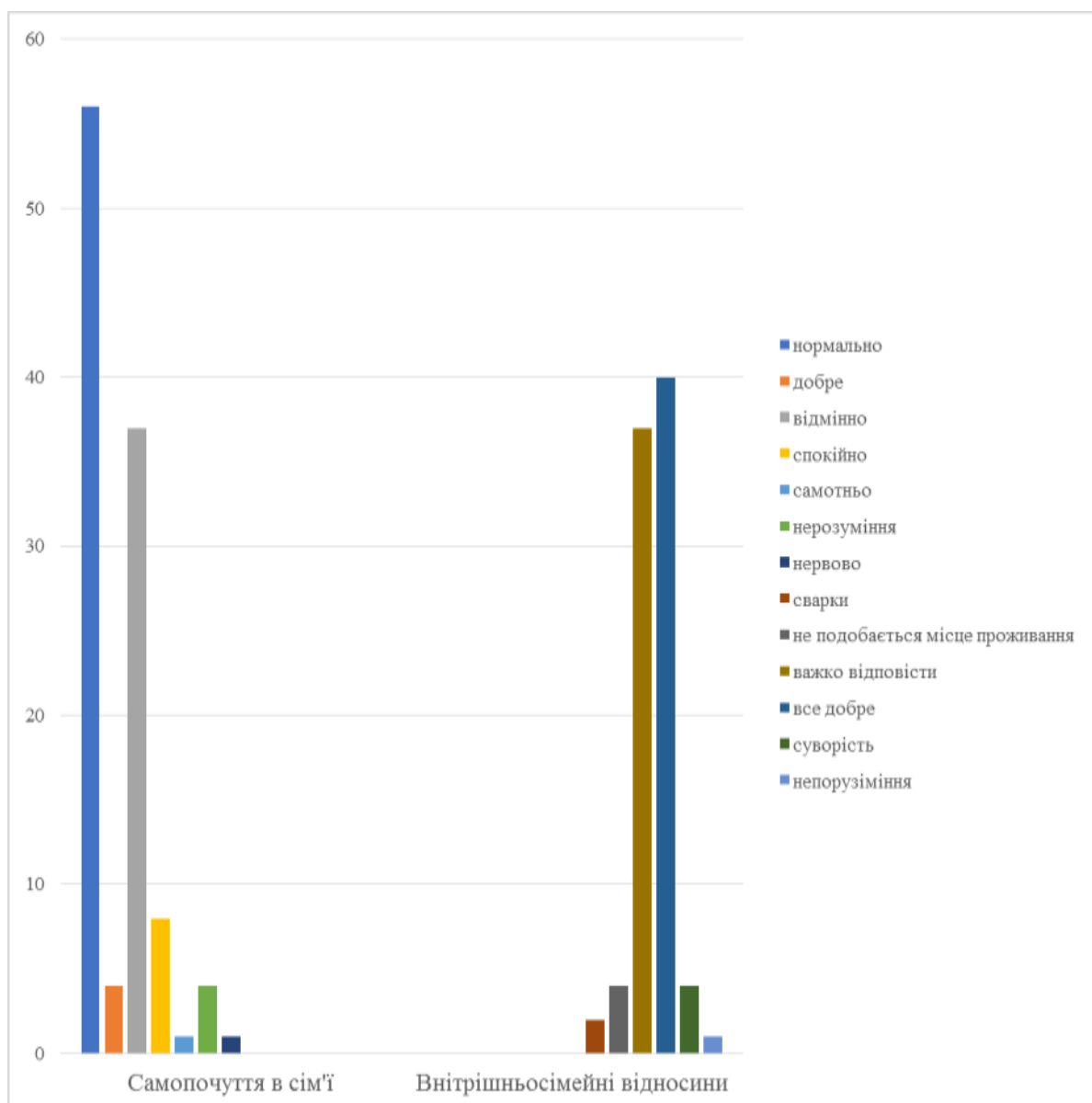

Рис. 2.2. Результати оцінки емоційного самопочуття у сім'ї та внутрішньосімейних відносини серед досліджуваних з конструктивно-комунікативними установками (у %)

З вищевикладених результатів можна дійти висновку, що більшість підлітків оцінюють свій емоційний стан, як прийнятний, нормальний. Однак, осіб з конструктивно-комунікативними установками спостерігається підвищений показник відмінного стану, що суттєво знижено у деструктивних. Що стосується питання «Що не подобається у вашій сім'ї?», були отримані такі відповіді: в обох групах переважаючими

показниками є оцінка, як «все добре» і «не можу відповісти». Разом з цим, за значеннями з першої діаграми видно, що строгість у сім'ї та непорозуміння у взаєминах є домінантними, на відміну від другої таблиці. Таким чином, результати опитування показують, що незважаючи на те, що обидві групи демонструють свій стан у сім'ї як сприятливий. Але в той же час, у групі з з деструктивно-комунікативними установками переважають негативні фактори у сімейних взаєминах: сварки, непорозуміння між родичами та прояв суворості щодо дитини.

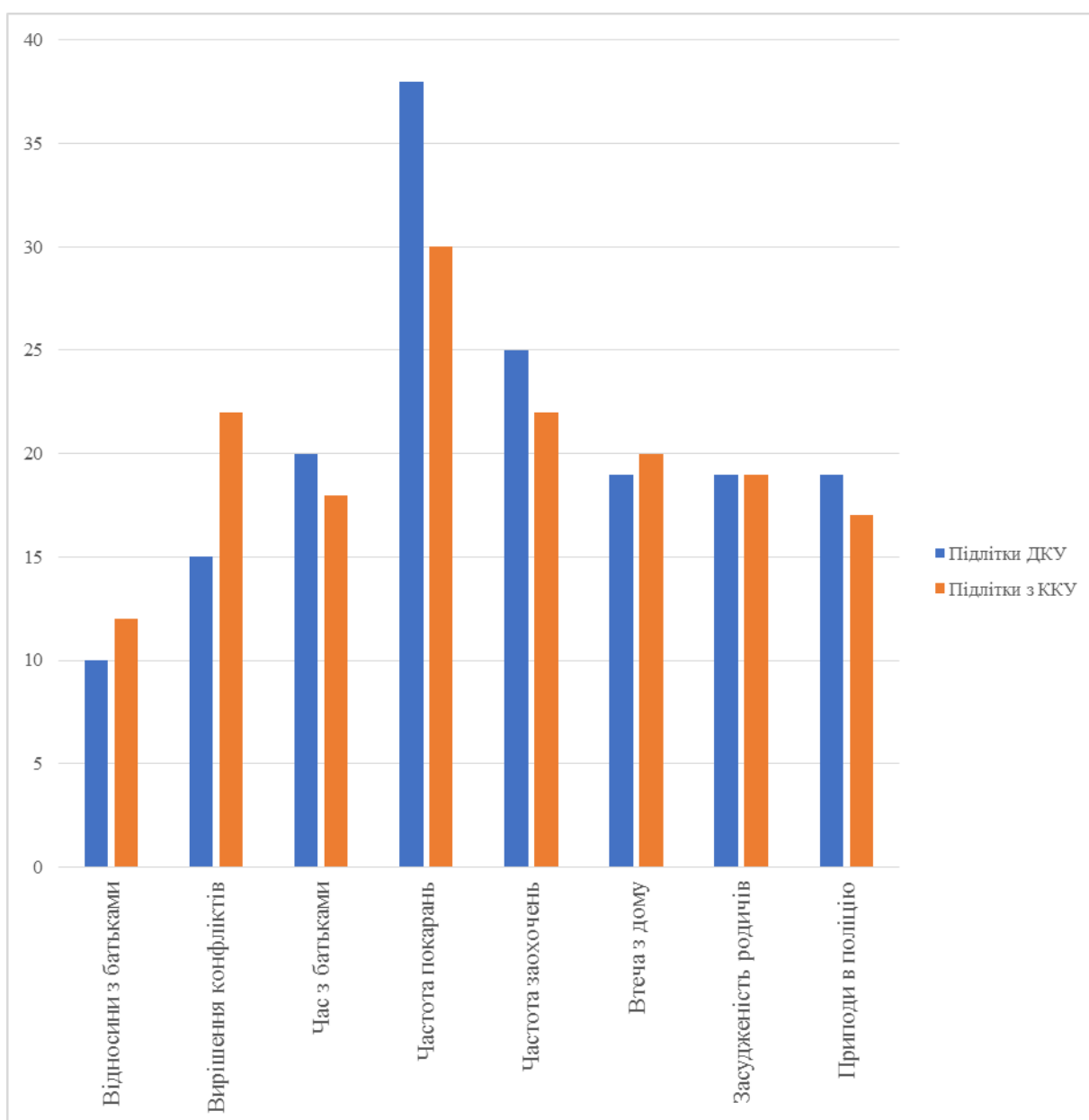

Рис. 2.3. Вплив негативних детермінантів на емоційне самопочуття сім'ї (у %)

Перш ніж проаналізувати анкетні дані рис. 2.3., хочеться зазначити, що в середньому в сім'ї у більшості підлітків із ККУ числиться одна дитина (близько 55 %), а підлітків із ДКУ – дві дитини (близько 56 %).

Кількісні дані розподілилися таким чином: високі показники в обох групах позначилися на питання «Частота покарань», де превалюючою кількістю були відповіді «дуже рідко» або «взагалі не застосовують» і «Частота втечі з дому» з найбільшою відповіддю «Ніколи не втікали з дому». Проте шкала «Причина втечі з дому» демонструє, що, на думку підлітків, причинами втечі з дому є постійні конфлікти в сім'ї, багато заборон та нарікань від батьків, а також те, що підлітків удома б'ють, принижують. Також діти, у свою чергу, бояться, що їх покарають за скоєну провину або не хочуть засмучувати батьків.

Тепер простежимо емоційне самопочуття підлітків у шкільному середовищі та те, як вони оцінюють внутрішню атмосферу у школі. Серед опитаних ті ж респонденти, що брали участь при анкетуванні про сімейну ситуацію.

Виходячи з відповідей щодо оцінки свого самопочуття у школі, серед підлітків із ККУ виявилось, що майже половина опитаних (52,5%) дали відповідь «Здебільшого добре», на відміну від підлітків із ДКУ, які крім відповіді «Здебільшого добре» (близько 43%), дали відповідь «іноді погано» (близько 24%). Проте для них важливим є схвалення вчителів, а у підлітків із ККУ – схвалення серед учнів школи.

Якщо говорити про оцінку підлітками несприятливих факторів, що розташовуються під рубрикою «Мінус школи», то можна звернути увагу на такі результати: на думку підлітків з деструктивністю у спілкуванні, негативні висловлювання вчителів та учнів заважають їм займатися

повноцінно навчальною діяльністю. Водночас особи з ККУ думають, що, крім несхвальних висловлювань вчителів, дії самих учнів є негативними.

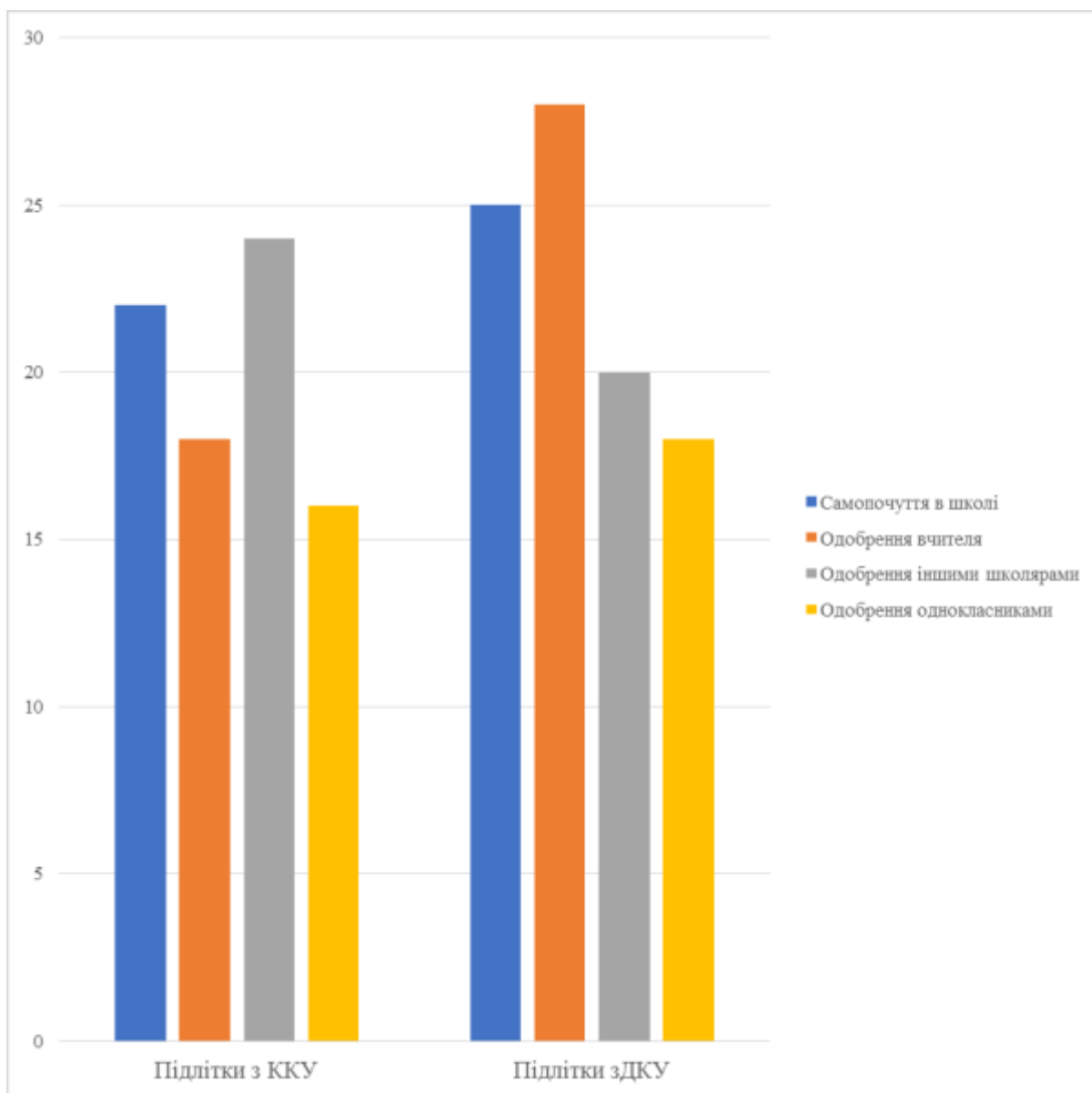

Рис. 2.4. Результати оцінки емоційного самопочуття у школі (у %)

Найбільше серед осіб першої групи (95%) не пропускають заняття, як і у другій групі (близько 94%). Причиною пропусків, на думку підлітків обох груп, є низький інтерес до навчання.

Якщо говорити про плюси школи, то переважаючими показниками, на думку обох груп, є бажання вчитися, отримувати знання, а також можливість проявити свої здібності та навички, які стануть у нагоді в житті.

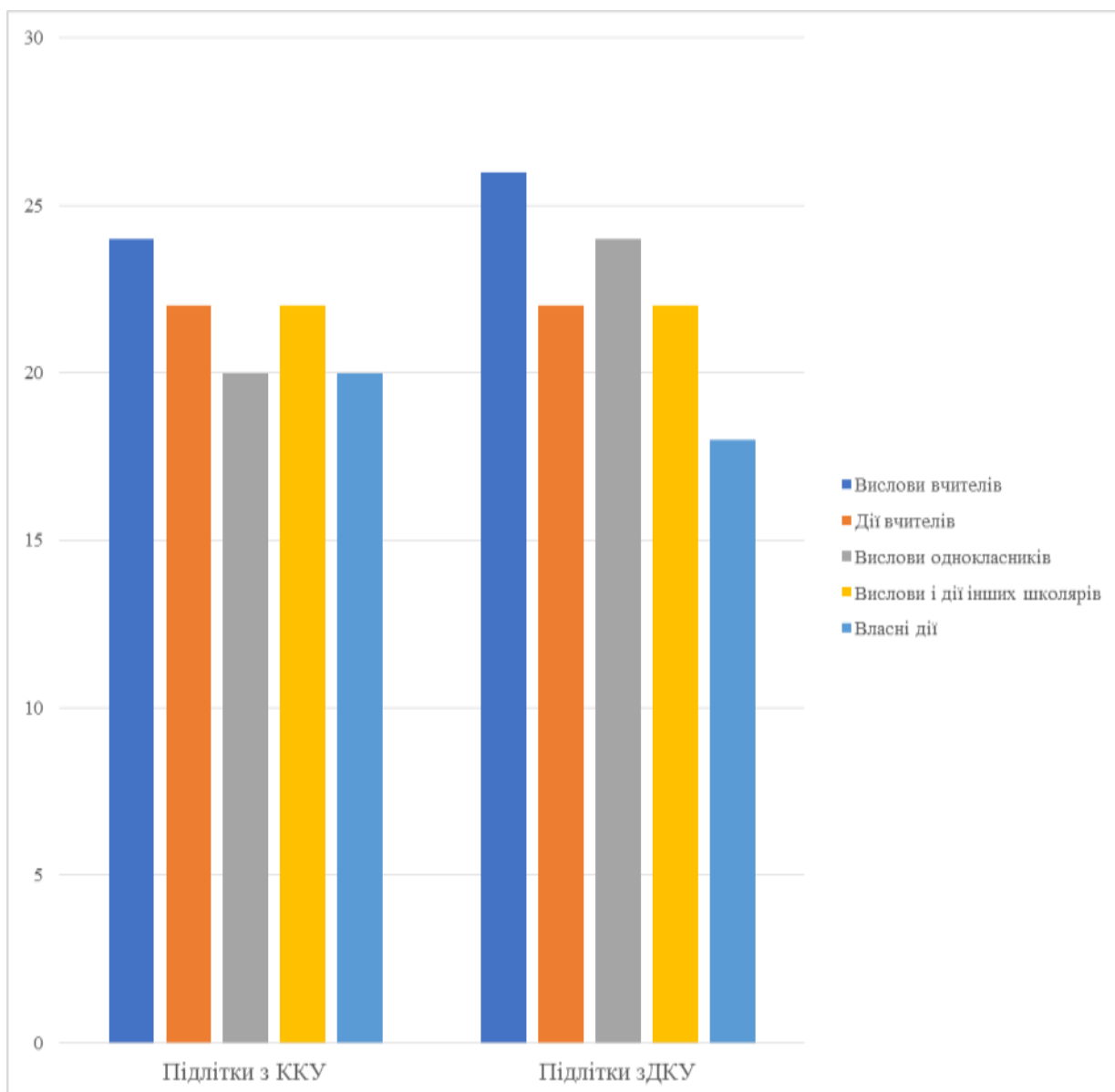

Рис. 2.5. Вплив негативних детермінантів на емоційне самопочуття у школі (у %)

З вище викладеного можна зробити висновок, що підлітки з ДКУ вважають, що однокласники та вчителі більшою мірою порушують права школяра, що пояснює не сформованість навичок у спілкуванні. Щодо думки підлітків із ККУ, то вони думають, що крім однолітків, права школярів порушують як адміністрація школи, так і працівники сервісних служб.

Разом з цим, в обох групах дотримуються такої думки, що помічниками у вирішенні конфліктних ситуацій є як психологи та соціальні педагоги, так і самі підлітки.

У результаті, можна зробити висновок про те, що в обох групах сімейна ситуація досить стабільна і самопочуття дитини в сім'ї соціально прийнятне. Однак, у підлітків з деструктивними комунікативними установками спостерігається тенденція до дисгармонійних сімейних відносин, обумовлена дефіцитом уваги з боку батьків, брак умов для зняття напруги та розслаблення, перевантаженість батьків та невротизація дорослих, а також невміння вирішувати внутрішньоособистісні конфлікти та відсутність можливості надати психотерапевтичну допомогу.

Ознаки несприятливої сімейної ситуації, що може призвести до розпаду сім'ї, – це сварки, конфлікти, нерозуміння між подружжям. Жити у такій сім'ї дискомфортно всім. Особливо сприйнятливі до сімейного клімату діти підліткового віку, особисті якості яких починають формуватися. У дитини в таких сім'ях може виникнути тривожність, агресивність, неорганізованість, відстороненість від суспільства. Батьки повинні бути дуже уважними до емоційного стану дитини. Афективна поведінка – одне з форм емоційної нестійкості дитини, коли емоційні процеси протікають стрімко і бурхливо, носять вибуховий характер, що у своє чергу може призвести до несприятливого розвитку деструктивних поведінкових патернів [34].

Також важливою частиною сфери впливу на формування комунікативних установок у підлітків є освітнє середовище. Проблема шкільного клімату тісно пов'язана зі структурним становленням індивідуальних особливостей учасників освітнього процесу. Традиційно виділені складові шкільного клімату – структура і культура – доповнюються центральним для безпеки рівнем індивіда, який фактично займає домінуючу позицію в оцінці та корекції шкільного клімату.

Поганий клімат у школі характеризується учнів почуттям несправедливості. Школа, в якій створюється безпечний простір для навчання, відкритої взаємодії та особистісного зростання – це така школа, в якій вчителі та адміністрація звертають увагу не лише на успішність, а й на емоційні та соціальні потреби учнів.

Різні чинники як зовнішнього, і внутрішнього походження можуть безпосередньо впливати на ступінь емоційного добробуту учня. Найбільше значення мають чинники, пов'язані з освітнім середовищем. До них відносяться: діяльність педагога, соціально-психологічний клімат у колективі учнів, освітнє середовище та організаційна культура школи. До діяльності педагога належить як його педагогічна позиція, фізичний і психологічний стан, і особливість його комунікативних умінь, особливості взаємодії його з учнями у процесі занять і під час проведення позашкільних заходів. Оскільки, дані чинники, за умови правильного розвитку, можуть позитивно позначатися формування конструктивних відносин у відносинах між педагогом і учнем, а й між однолітками. Далі розглянемо результати дослідницької роботи, що демонструють оцінку відмінностей між групою підлітків із конструктивними комунікативними установками та групою з

Для оцінки достовірності відмінностей між двома групами був застосований статистичний критерій F-Фішера.

Таблиця 2.1.

Показники комунікативної установки та рівень її розвитку

	Показники комунікативної установки					
	завуальована жорстокість	відкрита жорстокість	обґрунтований негативізм	бурчання	негативний досвід спілкування	Сума

критерій F-Фішера	58,4	105,21	1,57	36,94	33,27	255,87
------------------------------	------	--------	------	-------	-------	--------

Виходячи з даних таблиці, відмінності з переважання певних типів комунікативних установок у підлітків обох груп представлені наступним чином: установки на завуальовану та відкриту жорстокість у відношенні до людей та судженнях про них, а також установка на схильність до необґрунтованих узагальнень у взаємовідносинах з однолітками та рівнем досвіду спілкування найбільш високий у осіб з деструктивними комунікативними установками, ніж у осіб з конструктивними установками. Параметр за обґрунтованим негативізмом у судженнях про людей не має значного показника

Отримані результати, ймовірно, свідчать про те, що підлітки більше націлені на суб'єктивне та поверхнєве сприйняття і реагування в процесі комунікації та соціальної інтеракції, що може бути обумовлено або повторенням ситуації з минулого, що залишила психотравмуючий ефект, або сформовані когнітивні деструкції, у зв'язку з неправильним вихованням батьками та впливом негативного соціального мікросередовища.

Таблиця 2.2.

Індивідуально-психологічні особливості та рівень їх розвитку

	Індивідуально-психологічні особливості
--	---

	Планування вирішення проблеми	Фактор А	Фактор С	Фактор D	Фактор F	Фактор G	Фактор H	Фактор Q2
критерій F-Фішера	5,27	256,28	81,08	61,90	21,22	7,55	8,04	4,46

У поданій таблиці результати демонструються в наступній формі стійкі, незворушні, їм властиве реалістичне ставлення до життя. На відміну від осіб з ДКУ – вони схильні до відокремленості, відчуженості та прояву спілкування скептицизму, критики та ригідності, а в емоційному аспекті менш стійкі, чутливі, дратівливі, емоційно збудливі, невротично швидко втомлюються. Активно реагують задоволення чи незадоволення своїх потреб. Більше того, особи з ДКУ схильні до песимізму, похмурості, мовчазності та обережні у спілкуванні з людьми, що демонструє високий показник за фактором F, а особи з ККУ, навпаки, маючи низький рівень, виявляють ентузіазм, активність, оптимізм та легку переключення у процесі спілкування.

Підлітки з деструктивними установками найбільш незалежні, воліють власну думку та рішення, уникають допомоги з боку оточуючих, задовольняючись ресурсами власної особистості, також можуть виникати конфлікти при попаданні в іншу групу чи інше суспільство, що підтверджують високі коефіцієнти за факторами G та Q2. А низькі показники за даними факторами в осіб з ККУ вказують на залежну, конформістську поведінку, вважають за краще приймати рішення разом з

іншими людьми. Люблять процес спілкування, зокрема з метою необхідної потреби підтримки групи.

Уповільнена мова, труднощі у висловлюваннях, відсутність схильності підтримувати стосунки з усіма, хто їх оточує, труднощі у включенні до спільних заходів – все це характерно для деструктивної установки у підлітків, обумовлені високим ступенем фактора Н. Проте, в ситуаціях обмеження вони можуть виявляти демонстративність, егоцентричність та імпульсивність, маючи високий рівень за фактором D, що призводить до недостатньої цілеспрямованості та раціональної обґрунтованості поведінки у проблемних ситуаціях. На противагу особам з ККУ, які, маючи високий показник за фактором D, виявляють сталість у своїх інтересах, уподобаннях і завзятість у досягненнях цілей, що обумовлює наявність копінг-стратегії як планування вирішення проблеми, що передбачає подолання труднощів за рахунок цілеспрямованого аналізу ситуації, вироблення стратегії. вирішення проблем на основі минулого досвіду та наявних ресурсів.

Таким чином, у підлітків з ДКУ спостерігаються такі особистісні особливості: емоційна лабільність, яка виявляється в імпульсивності, дратівливості, надмірній чутливості до задоволення своїх потреб, невротично швидкої втоми; більшою мірою виявляють авторитарність, егоїстичність, агресивність, підпорядкованість, залежність, що свідчить про слабку здатність цих підлітків регулювати свою взаємодію з середовищем діяльності; про недостатнє вміння досягти контакту та взаєморозуміння з оточуючими, правильно організувати та контролювати свої контакти; про деяку утрудненість у сприйнятті моральних норм. У зв'язку з цим, у підлітків з ДКУ виявлено суперечливе, конфліктне сприйняття себе і оточуючих, виражаються в амбівалентному почутті стосовно себе: самовдоволення у поєднанні з негативними емоціями на

адресу «Я», упередження негативного себе ставлення інших людей і натомість поверхневої рефлексії і самовпевненості.

Звернемо увагу на особливості їх комунікативних властивостей, які виявляються у спрямованості на спільну діяльність у прихильності до загальноприйнятих правил норм при певній стриманості та обережності у встановленні контактів, незалежності характеру. Такий портрет характеризує підлітків з ДКУ, з одного боку, як амбівалентних у відносинах з людьми (чергування дистанціювання та близькості). Про це може свідчити поєднання соціальної відгородженості та інтересу до участі у загальних справах прагненням до самостійності.

Тепер розглянемо результати дослідницької роботи, що демонструють взаємозв'язок різних типів комунікативних установок та індивідуально-психологічних особливостей в обох групах.

Внаслідок цього був обраний метод кореляції r-Пірсона, який призначений для виявлення ступеня взаємозв'язку між кількісними та якісними показниками.

Таблиця 2.3.

**Результати кореляційного аналізу групи підлітків з
конструктивними комунікативними установками**

	Завуальована жорстокість	Відкрита жорстокість	Обґрунтований негативізм	Бурчання	Негативний досвід спілкування
Завуальована жорстокість	1,00				
Відкрита жорстокість	-0,37	1,00			
Обґрунтований негативізм	0,04	-0,32	1,00		
Бурчання	-0,14	0,12	-0,22	1,00	
Негативний досвід спілкування	-0,13	-0,48	0,43	-0,50	1,00
Конфронтація	-0,35	0,43	-0,29	0,31	-0,37

Дистанціювання	-0,01	0,05	0,25	-0,10	0,14
Самоконтроль	0,11	0,00	0,03	-0,07	0,03
Пошук соціальної підтримки	-0,15	-0,19	-0,16	-0,02	0,16
Прийняття відповідальності	0,25	-0,11	0,29	-0,26	0,35
Втеча-уникнення	-0,18	0,09	0,31	-0,12	0,18
Планування вирішення проблеми	-0,13	-0,09	0,10	0,16	0,08
Позитивна переоцінка	-0,13	0,28	-0,11	0,22	-0,28
Фактор А (шизотимія-афектотимія)	0,11	0,12	-0,14	0,11	-0,28
Фактор С (ступінь емоційної стійкості)	0,16	-0,08	-0,24	-0,18	0,27
Фактор D (флегматичність-збудливість)	0,10	0,10	0,11	0,00	-0,02
Фактор E (підпорядкованість-домінування)	-0,02	-0,33	0,16	-0,21	0,23
Фактор F (обережність-легковажність)	-0,17	-0,09	0,08	0,15	0,21
Фактор G (ступінь прийняття моральних норм)	0,02	0,21	-0,43	0,06	-0,08
Фактор H (сором'язливість-авантюризм)	-0,34	-0,07	-0,08	0,13	0,03
Фактор I (реалізм-сензитивність)	0,00	-0,05	-0,34	-0,05	0,25
Фактор J (неврастенія, фактор Гамлета)	0,02	-0,15	0,28	-0,05	0,33
Фактор O (самовпевненість-схильність до почуття провини)	0,04	-0,11	0,24	0,00	0,34
Фактор Q2 (ступінь групової залежності)	0,33	0,18	-0,32	0,03	-0,27
Фактор Q3 (ступінь самоконтролю)	0,23	-0,32	-0,34	-0,06	0,09
Фактор Q4 (ступінь внутрішньої напруги)	0,09	-0,10	0,43	0,01	0,14

За результатами кореляційного аналізу демонструється статистично значущий зв'язок між шкалою завуальованої жорстокості у відносинах до людей зі стратегіями конфронтація ($r=0,418$; $p=0,05$) та дистанціювання ($r=-0,347$; $p=0,05$). А також з такими особистісними факторами, як боязкість, сором'язливість - сміливість, авантюризм ($r=-0,342$; $p=0,05$) та ступенем групової залежності ($r=0,334$; $p=0,05$). Отже, що більше превалює установка на завуальовану жорстокість у взаємодії з людьми, то вище показник конфронтаційного копінгу і рівень групової залежності, тим нижчий рівень застосування стратегій дистанціювання і тенденція до прояву сміливості і авантюризму.

Ймовірно, виявлена закономірність детермінується свідомою цілеспрямованою поведінковою активністю, спрямованою протистояння труднощам і стресогенним впливам, вмінню відстоювати власні погляди, інтереси і принципи.

Відповідно до структури показників за шкалою спрямованості на встановлення відкритої жорстокості у відносинах до людей спостерігається статистично значущий прямий зв'язок зі шкалами за такими копінгами у поведінці, як конфронтація ($r=0,308$; $p=0,05$) та дистанціювання ($r=0,430$; $p=0,05$). У тому числі, непряма - з тенденцією до прояву фактора Е (пасивність-домінантність) - ($r=-0,330$; $p=0,05$) та ступенем самоконтролю ($r=-0,318$; $p=0,05$).

Отримана конструкція дозволяє висловити таке: тим вищий показник до прояву відкритої жорстокості з людьми, тим вищий фактор використання тактик конфронтації та дистанціювання, тим нижчий рівень самоконтролю та демонстрування лідерських якостей особистості.

Мабуть, швидше за все, отримані дані визначені низьким ступенем саморегуляції та інтегрованості у сприйнятті проблемної ситуації, оскільки відбувається зниження суб'єктивної значущості ситуацій, що важко розв'язати, і запобігання інтенсивним емоційним реакціям на фрустрацію.

Чутливість, поступливість і нав'язливість у поведінці, зумовлює можливість знецінення своїх переживань у проблемних ситуаціях.

На основі цифрових даних шкала установки на обґрунтований негативізм у судженнях про людей позитивно корелює зі стратегією планування рішень проблем ($r=0,307$; $p=0,05$) та зі ступенем внутрішньої напруги ($r=0,434$; $p=0,05$), а також спостерігається кореляційно непрямої зв'язок з рівнями самоконтролю ($r=-0,340$; $p=0,05$), групової залежності ($r=-0,321$; $p=0,05$) та прийняття моральних норм ($r=-0,429$; $p=0,05$). У тому числі і з фактором I (реалізм - сензитивність) - ($r = -0,344$; $p = 0,05$).

Отримана структура така: чим більше проявляється обґрунтований негативізм у судженнях про людей, тим вищий рівень звернення до планування вирішення проблем та рівень внутрішньої напруги, тим нижче індекс показників за рівнем самоконтролю, групової залежності та прийняття моральних норм, тим нижчий прояв сензитивності.

Можливо, зафіксовані дані детерміновані низьким порогом фрустрації, який пов'язаний з високою збудливістю, тривожністю, високою мотивованістю, що у свою чергу передбачає спроби подолання проблеми за рахунок цілеспрямованого аналізу ситуації та можливих варіантів поведінки, вироблення стратегії вирішення проблеми, планування власних дій з урахуванням об'єктивних умов, минулого досвіду або наявних ресурсів. Все це сприяє конструктивному вирішенню проблем. Одночасно з цим, ймовірність надмірної раціональності, недостатньої емоційної залученості, веде до вирішення проблем шляхом відходу до себе або інтуїтивним чином.

Згідно з кореляційними показниками за шкалою схильності до буркотіння демонструється статистично прямий зв'язок з копінгом за принципом дистанціювання ($r=0,313$; $p=0,05$).

Отримана конституція свідчить про те, що, чим вище відбивається тенденція до буркоту, тим вище ступінь виразності дистанціювання у

взаємодії з оточуючими. Імовірно, що дана структура виявляє прагнення робити узагальнення негативних фактів у сфері взаємовідносин з партнерами та у спостереженні за соціальною діяльністю, що характеризується використанням інтелектуальних прийомів раціоналізації, перемикання уваги, усунення, гумору.

Відповідно до показників кореляційного зв'язку за шкалою вираженості негативного особистого досвіду у спілкуванні з оточуючими статистична пряма взаємозв'язок спостерігається з тенденцією до уникнення проблеми ($r=0,352$; $p = 0,05$) і з такими показниками, як фактор О (самовпевненість - схильність до почуття провини) - ($r = 0,344$; $p = 0,05$) та фактор J (неврастинія, фактор Гамлета) - ($r = 0,332$; $p = 0,05$). В тому числі, непряма кореляційний зв'язок із тактикою дистанціювання від проблем ($r=-0,369$; $p=0,05$).

В результаті демонструється те, що чим більший рівень наявності негативного досвіду спілкування з людьми, тим більший коефіцієнт використання стратегії уникнення конфліктних ситуацій у сукупності зі схильністю до почуття провини та неврастенії, тим нижча стратегія дистанції.

Отже, загальна представлена картина, ймовірно, демонструє можливість подолання особистістю негативних переживань у зв'язку з труднощами за рахунок реагування на кшталт ухилення, у зв'язку з високою тривожністю та занепокоєнням у важких ситуаціях. Проте, заперечення проблеми виключає те, що у окремих ситуаціях, особливо у короткостроковій перспективі і за гострих стресогенних чинниках, спостерігається ефективно швидке зниження емоційного напруги у ситуації стресу, що сприяє позитивному результату. Характерна поведінка за інтроспективним типом особистості, який самостійний у прийнятті рішень, не нав'язують і часто не повідомляють їх іншим.

Таблиця 2.4.

**Результати кореляційного аналізу групи підлітків з
деструктивними комунікативними установками**

	Завуальована жорстокість	Відкрита жорстокість	Обґрунтований негативізм	Бурчання	Негативний досвід спілкування
Завуальована жорстокість	1,00				
Відкрита жорстокість	0,19	1,00			
Обґрунтований негативізм	-0,06	0,10	1,00		
Бурчання	-0,32	-0,22	0,23	1,00	
Негативний досвід спілкування	0,10	-0,06	0,28	0,18	1,00
Конфронтація	-0,27	-0,03	-0,16	0,00	0,07
Дистанціювання	-0,09	-0,10	0,18	-0,02	0,21
Самоконтроль	-0,07	-0,20	-0,04	0,02	0,09
Пошук соціальної підтримки	-0,20	-0,27	-0,11	0,12	-0,14
Прийняття відповідальності	-0,11	-0,33	-0,01	0,03	0,30
Втеча-уникнення	-0,19	-0,06	-0,06	-0,05	0,24
Планування вирішення проблеми	-0,27	-0,26	0,09	0,06	0,03
Позитивна переоцінка	-0,40	-0,28	-0,11	0,04	-0,04
Фактор А (шизотимія-афектотимія)	-0,13	0,10	-0,09	0,10	-0,15
Фактор С (ступінь емоційної стійкості)	0,03	-0,07	-0,09	-0,14	-0,32
Фактор D (флегматичність-збудливість)	0,34	0,06	0,10	-0,06	0,19
Фактор E (підпорядкованість-домінування)	0,27	0,05	0,04	-0,27	0,31
Фактор F (обережність-легковажність)	-0,17	0,14	-0,21	-0,07	-0,11
Фактор G (ступінь прийняття моральних норм)	0,03	-0,04	0,05	-0,16	-0,07

Фактор Н (сором'язливість- авантюризм)	-0,02	0,00	-0,12	-0,08	-0,02
Фактор І (реалізм- сензитивність)	0,19	0,03	-0,01	-0,05	0,05
Фактор J (неврастенія, фактор Гамлета)	0,10	0,10	0,24	0,19	0,02
Фактор О (самовпевненість- схильність до почуття провини)	0,10	-0,03	-0,03	0,18	0,15
Фактор Q2 (ступінь групової залежності)	0,06	-0,04	0,20	0,09	0,25
Фактор Q3 (ступінь самоконтролю)	0,20	-0,01	0,24	0,02	0,03
Фактор Q4 (ступінь внутрішньої напруги)	0,13	0,09	0,02	0,09	0,07

За результатами кореляційного аналізу виявлено статистично значущий зв'язок між показниками завуальованої жорстокості у відношенні до людей зі стратегіями конфронтації ($r=0,431$; $p=0,05$), дистанціювання ($r=-0,272$; $p=0,05$), позитивна переоцінка ($r=-0,271$; $p=0,05$). А також з такими особистісними особливостями, як шизотімія-афектомія ($r=-0,400$; $p=0,05$), флегматичність-збудливість ($r=0,339$; $p=0,05$), пасивність-домінантність ($r=0,270$; $p=0,05$). Отже, що більше превалює установка на завуальовану жорстокість у взаємодії з людьми, то вище показник конфронтаційного копінгу, тим більше схильність до таких рис, як збудливість і домінантність, тим нижчий ступінь застосування стратегій дистанціювання та позитивної переоцінки, тим нижча тенденція до афектотомії.

Ймовірно, виявлена закономірність обумовлена скептицизмом, імпульсивністю, невиправданою завзятістю, у поведінці (іноді з елементами ворожості та конфліктності) та ригідністю у власних установках, принципах, поглядах. Труднощі у плануванні дій, прогнозування їх результату. Копінг-дії при цьому втрачають свою цілеспрямованість і стають переважно результатом розрядки емоційної

напруги, відреагування негативних емоцій у зв'язку з виникли труднощі, оскільки відсутня орієнтація на позитивне переосмислення проблемних ситуацій і неприхильність до вирішення конфліктів шляхом компромісів.

Відповідно до структури показників за шкалою спрямованості на встановлення відкритої жорстокості у відносинах до людей спостерігається статистично значущий зв'язок сошкал за такими копінгами в поведінці, як конфронтація ($r=0,758$; $p=0,05$), пошук соціальної підтримки ($r=-0,200$; $p=0,05$), прийняття відповідальності ($r=-0,272$; $p=0,05$), втеча-уникнення ($r=-0,325$; $p=0,05$) та позитивна переоцінка ($r=-0,260$; $p=0,05$). У тому числі, і з тенденцією до шизотемічної характерологічної межі особистості ($r = -0,282$; $p = 0,05$). Отримана конструкція дозволяє висловити таке: тим вище тенденція до прояву відкритої жорстокості з людьми, тим вище фактор використання тактики конфронтації, тим нижче звернення до пошуку соціальної підтримки, прийняття відповідальності за виникнення проблеми, так само як і низька схильність до позитивної переоцінки та уникнення конфліктів, афектомії.

Очевидно, мабуть, отримані дані визначено схильністю до таких рис характеру, як ригідність, відокремленість, критичність, скептицизм і відчуженість, які у діях і формуванні установок у спілкуванні. Внаслідок цього не передбачаються спроби вирішення проблем за рахунок залучення зовнішніх (соціальних) ресурсів, пошуку інформаційної, емоційної та дієвої підтримки. Не характерні орієнтованість на взаємодію з іншими людьми. У тому числі, не готовність аналізувати свою поведінку та шукати причини актуальних труднощів у особистісних недоліках та помилках.

На основі цифрових даних за шкалою установки на обґрунтований негативізм у судженнях про людей позитивно корелює з конфронтаційним копінгом поведінки ($r = 0,342$; $p = 0,05$).

Отримана структура така: що більше проявляється обґрунтований негативізм у судженнях людей, то вище ступінь звернення до стратегії конфронтації.

Можливо, зафіксовані дані детерміновані схильністю до негативних висновків про певні типи людей та окремі аспекти взаємодії з ними, зумовленими життєвими обставинами. На підставі цього, подолання тривоги відбувається завдяки особистісній опірності труднощам, енергійності та підприємливості при вирішенні проблем, відстоювання лише власних інтересів та пошук раціональної обґрунтованості поведінки в конфліктній ситуації.

Згідно з кореляційними показниками за шкалою схильності до буркотіння демонструється статистичнонегативний непрямої зв'язок з фактором Е (пасивність-домінантність) - ($r=-0,266$; $p=0,05$).

Отримана конституція вказує на те, що чим вище відображається тенденція до буркоту, тим нижчий ступінь прояву домінантності у взаємодії з людьми. Імовірно, що дана структура характеризується прагненням робити необґрунтовані узагальнення негативних фактів у галузі взаємовідносин з партнерами та у спостереженні за соціальною діяльністю, у зв'язку зі поступливістю, нав'язливістю в поведінці, а також залежністю від інших. у важких ситуаціях, суб'єктивне почуття знедоленості суспільством.

Відповідно до показників кореляційного зв'язку за шкалою ступеня вираженості негативного особистого досвіду у спілкуванні з оточуючими статистична взаємозв'язок спостерігається з конфронтаційним копінгом ($r=0,515$; $p=0,05$) та тенденцією до уникнення проблеми ($r=0,296$; $p=0,05$), а також з такими характерологічними аспектами, як ступінь емоційної стійкості ($r=-0,317$; $p=0,05$), ступінь групової залежності ($r = 0,310$; $p = 0,05$) і схильністю до домінування ($r = 0,245$; $p = 0,05$).

У результаті демонструється те, що чим вищий рівень наявності негативного досвіду спілкування з людьми, тим більший коефіцієнт використання стратегії конфронтації та уникнення конфліктів у сукупності з високими показниками за груповою залежністю та домінантністю, тим нижчим є фактор емоційної стійкості.

Очевидно, загальна представлена картина демонструє передбачувані спроби подолання особистістю негативних переживань у зв'язку з труднощами за рахунок реагування на кшталт ухилення: заперечення проблеми, фантазування, відволікання. Можуть спостерігатися неконструктивні форми поведінки у стресових ситуаціях: заперечення чи повне ігнорування проблеми, ухилення від відповідальності та дій у вирішенні виниклих проблем. Або пасивність, нетерпіння, спалахи роздратування, імпульсивність, емоційна розрядка. Детермінуючі патерни поведінки характеризуються схильністю до самостійного вирішення своїх проблем, незалежності. Свідоме ігнорування громадської думки. Прояв завзяття у боротьбі проти норм, установок групи, за умови, якщо щось влаштовує.

У зв'язку з великою кількістю кореляційних зв'язків, був застосований метод факторного аналізу.

Таблиця 2.5.

**Факторний аналіз результатів групи підлітків з
конструктивними комунікативними установками**

	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3	Фактор 4
Завуальована жорстокість	-0,158179	-0,046822	0,084784	0,488996
Відкрита жорстокість	0,115760	0,141979	-0,717887	0,057410
Обґрунтований негативізм	0,127848	0,500880	0,561713	-0,112649
Бурчання	-0,089309	0,095449	-0,485073	-0,066488

Негативний досвід спілкування	0,104601	-0,028516	0,861059	-0,036858
Конфронтація	0,110693	-0,114893	-0,606974	-0,305455
Дистанціювання	0,889811	0,000557	0,078389	0,141025
Самоконтроль	0,792614	0,001386	-0,005954	0,184551
Пошук соціальної підтримки	-0,175738	-0,161242	0,116615	-0,616893
Прийняття відповідальності	0,129322	0,299271	0,461437	0,490563
Втеча-уникнення	0,499074	0,449326	0,066004	0,000287
Планування вирішення проблеми	-0,168668	0,341627	0,191913	-0,378463
Позитивна переоцінка	0,647912	0,137149	-0,333359	-0,126042
Фактор А (шизоїмія-афектоїмія)	-0,645625	0,121192	-0,269922	-0,005501
Фактор С (ступінь емоційної стійкості)	0,090938	-0,417262	0,175678	0,618911
Фактор D (флегматичність-збудливість)	0,399695	0,625908	-0,072585	0,238903
Фактор E (підпорядкованість-домінування)	0,408226	-0,442968	0,367332	-0,012130
Фактор F (обережність-легковажність)	-0,330173	0,035876	0,163765	0,121517
Фактор G (ступінь прийняття моральних норм)	0,278102	-0,558031	-0,281874	0,005737
Фактор H (сором'язливість-авантюризм)	-0,132509	-0,144712	0,145102	-0,589090
Фактор I (реалізм-сензитивність)	0,004176	-0,389273	0,196103	0,461514
Фактор J (неврастенія, фактор Гамлета)	0,064737	0,338141	0,438776	0,340925
Фактор O (самовпевненість-схильність до почуття провини)	0,365579	0,266521	0,368875	0,595358
Фактор Q2 (ступінь групової залежності)	0,047445	-0,354372	-0,174981	0,675906
Фактор Q3 (ступінь самоконтролю)	-0,001468	-0,828530	0,094524	0,179089

Фактор Q4 (ступінь внутрішньої напруги)	-0,001688	0,736018	0,108586	0,096572
---	-----------	----------	----------	----------

На основі отриманих даних з факторного аналізу, перший фактор слід назвати фактором «Інтроверсія як позитивне переосмислення проблеми». Отримана структура така: домінуючими копінг-стратегіями у підлітка з конструктивними установками у спілкуванні є дистанціювання (знач. 0,890), самоконтроль (знач. 0,793) та позитивна переоцінка ситуації (знач. 0,648), і навіть прояв шизотемических особистісних характеристик (знач. 0,645).

Отже, загальна представлена картина, мабуть, демонструє можливість подолання особистістю негативних переживань у зв'язку з труднощами з допомогою реагування на кшталт інтернальності. При гострих стресогенних чинниках, спостерігається ефективно швидке зниження емоційного напруги у ситуації стресу, у зв'язку з знаходженням позитивних сторін у ситуації, тобто. раціонального аналізу проблеми, створення та виконання плану вирішення важкої ситуації завдяки самостійному аналізу того, що сталося. Характерна поведінка за інтроспективним типом особистості, який самостійний у прийнятті рішень, не нав'язують і часто не повідомляють їх іншим.

Відповідно до результатів за другим фактором, як «Фіксована негативна установка», демонструється наступні: чим вищий ступінь внутрішньої напруги (знач. 0,736), тим вище фактор D (флегматичність-збудливість) – знач. 0,625, тим вищий рівень обґрунтованого негативізму у спілкуванні з оточуючими (знач. 0,501), тим нижчий рівень самоконтролю (знач. 0,829) і тим нижчий рівень прийняття моральних норм (знач. 0,558).

Можливо, зафіксовані дані детерміновані низьким порогом фрустрації, яка пов'язана з високою збудливістю, тривожністю, високою мотивованістю, що у свою чергу передбачає спроби подолання проблемних ситуацій та шляхи їх вирішення, за рахунок цілеспрямованого

аналізу ситуації та вибудовування паттернів поведінки, планування власних дій з урахуванням об'єктивних умов минулого негативного досвіду у спілкуванні та взаємодії з оточуючими.

За результатами емпіричного дослідження третього фактора слід назвати «Конструктивне сприйняття через негативний досвід». У зв'язку з цим, можна зробити такі висновки: чим вищий досвід негативного спілкування (знач. 0,861), тим вище обґрунтований негативізм по відношенню до оточуючих (знач. 0,562), тим нижче установка на відкрити жорстокість по відношенню до людей (знач. 0,718), тим нижче застосування такої копінг-стратегії, як конфронтація (знач. 0,607).

Імовірно, що дана структура виявляє визнання суб'єктом своєї ролі у виникненні проблеми та відповідальності за її вирішення, у ряді випадків з чітким компонентом самокритики та самозвинувачення завдяки витягу з конфліктних ситуацій корисного досвіду вирішення проблем. Конструктивне сприйняття негативного досвіду у спілкуванні, веде до формування паттернів поведінки, за рахунок набуття ціннісних ресурсів, прискорення процесу самоусвідомлення та розстановка пріоритетів. Особливості конкретної ситуації, що дозволяє вдосконалити міжособистісне спілкування та обмін інформацією, що задовольняють результати конфлікту.

Згідно з результатом по четвертому фактору – «Підвищення соціального статусу через ресурси групи», проявляється такі: що стоїть ступінь групової залежності (знач. 0,676), тим вищий ступінь емоційної стійкості (знач. 0,619), тим вище схильність до почуття провини (знач. 0,595), тим нижчий пошук соціальної підтримки (знач. 0,617), тим нижчий прояв сміливості та авантюризму (знач. 0,589)

Очевидно, швидше за все, отримані дані визначено тим, що соціальна інтеракція та самоідентифікація відбувається за рахунок ототожнення індивідом себе з цією групою через протиставлення «ми –

інші» із встановленням соціальних кордонів та фільтрів, здійсненням рефлексивного моніторингу (за Е. Гідденсом), прийнятих у групі. Конкретно, здатність підвищення соціального статусу чи рангу, місця у соціальній ієрархії у вигляді запозичення знань і умінь, навичок групи.

Таблиця 2.6.

Факторний аналіз результатів групи підлітків з деструктивними комунікативними установками

	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3	Фактор 4
Завуальована жорстокість	-0,371639	0,202699	0,126085	0,260012
Відкрита жорстокість	-0,421292	-0,038515	-0,206601	-0,033692
Обґрунтований негативізм	-0,025203	-0,103372	0,468020	0,061515
Бурчання	0,129719	-0,438494	0,139981	0,008171
Негативний досвід спілкування	0,203980	-0,050951	0,522646	0,242191
Конфронтація	0,562629	-0,201990	-0,098579	-0,226683
Дистанціювання	0,275685	-0,160258	0,306995	-0,406499
Самоконтроль	0,672836	-0,121600	0,041426	-0,181057
Пошук соціальної підтримки	0,747015	0,043016	-0,258581	0,167568
Прийняття відповідальності	0,578289	0,224223	0,223557	0,312871
Втеча-уникнення	0,579042	-0,242082	-0,031368	-0,153704
Планування вирішення проблеми	0,742393	0,097132	-0,079188	-0,017091
Позитивна переоцінка	0,794473	0,106933	-0,109078	-0,103608
Фактор А (шизотимія-афектогимія)	0,059187	0,008453	-0,099963	-0,582177
Фактор С (ступінь емоційної стійкості)	0,006573	0,064113	0,002335	-0,746080

Фактор D (флегматичність-збудливість)	0,076012	0,009044	0,263926	0,346509
Фактор E (підпорядкованість-домінування)	-0,031812	0,489321	0,413765	-0,013045
Фактор F (обережність-легковажність)	0,181062	0,085295	-0,748531	0,066642
Фактор G (ступінь прийняття моральних норм)	0,027902	0,731638	-0,055416	0,163188
Фактор H (сором'язливість-авантюризм)	0,184421	0,347484	-0,249711	-0,607309
Фактор I (реалізм-сензитивність)	0,211546	-0,075295	-0,313204	0,460846
Фактор J (неврастенія, фактор Гамлета)	-0,081987	-0,607103	0,134679	0,197055
Фактор O (самовпевненість-схильність до почуття провини)	-0,032911	-0,698359	0,092079	0,444249
Фактор Q2 (ступінь групової залежності)	-0,262220	-0,127007	0,662538	0,204039
Фактор Q3 (ступінь самоконтролю)	-0,161266	0,184101	0,379324	0,050266
Фактор Q4 (ступінь внутрішньої напруги)	-0,200070	-0,279244	-0,278311	0,194561

На основі отриманих даних за факторним аналізом, перший фактор слід назвати фактором «Ситуативна зміна копінгу». Отримана структура першого фактора дозволяє висловити такі: превалюючими копінг-стратегіями у підлітка з деструктивними установками є «конфронтаційний копінг» (знач. 0,563), «самоконтроль» (знач. 0,673), «пошук соціальної підтримки» (знач. 0,747), «прийняття відповідальності» (знач. 0,578), «втеча-уникнення» (знач. 0,579), «пошук вирішення проблеми» (знач. 0,742), і «позитивна переоцінка» (знач. 0,794). Таким чином, представлена вище сукупність конструктивних та деструктивних копінгів у поведінці відображає спрямованість на суб'єктивно-орієнтований (emotion-focused) стиль дії, тобто емоційного реагування на ситуацію. Несформована інтернальна орієнтація особистості як копінг-ресурс не дозволяє здійснювати адекватну оцінку проблемної ситуації, вибирати залежно від

вимог середовища адекватну копінг-стратегію, соціальну мережу, визначати вид та обсяг необхідної соціальної підтримки. Вона не супроводжується конкретними діями, а проявляється у вигляді спроб не думати про проблему, залучення інших у свої переживання, бажанням забути уві сні, піти у фантазування або компенсувати негативні емоції їжею.

Згідно з результатом за другим фактором, названим «Самоствердження через причетність до групи», демонструється, що чим вищий ступінь прийняття моральних норм (знач. 0,732), тим нижчий рівень неврастенії (знач. 0,607), тим нижча схильність до почуття провини (знач. 0,698). Ймовірно, виявлена закономірність обумовлена тим, що особистість з деструктивними установками прагне ототожнювати себе з якоюсь групою (однокласників, людей за групами інтересів), оцінити її позитивно, піднімаючи таким чином статус групи та власну самооцінку. Когнітивний компонент соціальної ідентифікації та самореалізації особистості полягає в усвідомленні людиною приналежності до групи та досягається шляхом прийняття та дотримання моральних цінностей, принципів та загальних встановлених норм. Таким чином, в основі лежать когнітивні процеси пізнання (категоризації) навколишнього соціального світу, сприйняття необхідної інформації, прийняття рішень та дії відповідно до позиції своєї групової приналежності.

За результатами емпіричного дослідження за третім фактором – «Груповий конформізм, як компенсація негативного досвіду», виявлено наступні: чим вищий рівень групової залежності (знач. 0,663), тим вищий рівень негативного досвіду спілкування (знач. 0,523), тим нижчий фактор F (обережність-легковажність) - знач. 0,749. Мабуть, ймовірно, отримані дані визначені схильністю до негативних висновків про певні типи людей та окремі аспекти взаємодії з ними, зумовленими негативними життєвими обставинами. На підставі цього подолання важких ситуацій, боротьба з

тривогою відбувається завдяки приналежності до групи, поступливості, нав'язливості в поведінці, а також залежність від інших.

На основі цифрових даних по четвертому фактору - «Соціальна самоізоляція», встановлюється статистично значущий непрямий зв'язок з такими характерологічними особливостями, як схильність до шизотимічними компонентам особистості (знач. 0,582) та прояву сором'язливості, боязкості (знач. 0,607), а також низького ступеня емоційної стійкості (знач. 0,746). Ймовірно, загальна представлена картина демонструє емоційну напругу, обумовлену необхідністю протягом тривалого часу стримувати себе певною рольовою функції. Соціально-психологічна дезадаптація особистості в умовах мікро-соціального конфлікту, проблема ізоляції набуває актуальності саме на рівні групи та групових відносин. Внаслідок цього почуття незадоволеності, викликане реакцією психіки на різні проблеми веде до емоційної та соціальної депривації.

Таким чином, у процесі людського спілкування, соціальної взаємодії установки перетворюється, оскільки у спілкуванні завжди присутній елемент усвідомленого чи неусвідомленого прагнення вплинути на іншу людину, змінити її установки. Головна - установка до свого Я, навколо якої вибудовується вся система установок. Інтенсивна зміна з позитивною на негативну самооцінку призводить до порушення особистісної єдності.

Висновки до другого розділу

Нами було висунуто припущення, що існують відмінності індивідуально-психологічних особливостей та копінг-стратегій особистості у підлітковому віці при порівнянні досліджуваних із конструктивними та

деструктивними комунікативними установками. Наша гіпотеза повністю підтвердилася.

Напруженість сімейних відносин для підлітка, податливість впливу внаслідок спотворених уявлень про себе; соціальна відгородженість, як показник дезорієнтації у соціальних нормах, емоційної відчуженості та потреби у схваленні та підтримці з боку; асоціальність, що виражається утрудненої особистісної регуляції вчинків - такі характеристики особистості з деструктивними комунікативними установками.

У міжособистісному взаємодії підлітки з ДКУ більшою мірою виявляють авторитарність, егоїстичність, агресивність, підпорядкованість, залежність, що свідчить про слабку здатність цих підлітків регулювати свою взаємодію з середовищем діяльності; про недостатнє вміння досягти контакту та взаєморозуміння з оточуючими, правильно організувати та контролювати свої контакти; про деяку утрудненість у сприйнятті морально-моральних норм, оскільки норми поведінки визначаються прийняттям підлітковою субкультурою, що домінують загальноприйнятих групових норм, для підвищення свого соціального статусу, рангу і самореалізації в цілому.

Численні особистісні характеристики можуть бути взаємовиключними, або по-різному поєднуватися і тому, впливати на взаємозв'язок з комунікативними установками особистості підлітка.

Таким чином, результати дослідницької роботи дозволили відкрити найважливішу роль особистісних особливостей у формуванні комунікативних деструкцій підлітків, а також можливі їх соціально-психологічні детермінанти. Це сприяло у розробці проведенні та побудові концептуальних положень, що стосуються проблеми подолання порушень (деструкцій) у комунікаціях (спілкуванні, взаємодії, відносинах) підлітків.

РОЗДІЛ 3.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПОДОЛАННЯ ДЕСТРУКЦІЙ У КОМУНІКАЦІЯХ ПІДЛІТКІВ

3.1. Особливості впровадження програми психолого-педагогічної профілактики та умов подолання деструкцій у комунікаціях підлітків

Зміни, що відбуваються в нашому суспільстві, сьогодні з особливою гостротою позначили проблему допомоги дітям і підліткам з деструктивно-комунікативними установками і розробку дієвої системи заходів профілактики та реабілітації цієї групи молоді. Пошук ефективності заходів профілактики передбачає визначення сутності поняття деструктивно-комунікативна установка, її видів, факторів, що впливають на накопичення деструктивного потенціалу учнів, причин деструктивної поведінки дітей і підлітків, а також ролі освітніх інститутів у вирішенні завдань попередження формування деструкцій у поведінці.

Мета програми: профілактика деструктивно-комунікативних установок підлітків внаслідок цілеспрямованого психолого-педагогічного впливу через розвиток навичок конструктивної взаємодії та відреагування власних негативних емоційних станів.

У ході проведення програми профілактики вирішувалися наступні завдання:

- узагальнити знання підлітків про конструктивні та деструктивні моделі та форми взаємодії;
- підтримати позитивну самооцінку;

- надати підліткам можливість усвідомити важливість набуття ними конструктивних соціальних навичок інтеракції;
- надати підліткам можливість спробувати змінити свою поведінку, навчити брати відповідальність за нормативні порушення;
- виробити систему адекватних та ефективних навичок правильного спілкування.

Заняття з програми проводилися 2 рази на тиждень. Тривалість занять: від 45 хвилин до 1 години. До занять включено елементи тренінгової діяльності, дискусійної форми роботи, рольові ігри. Дані елементи дозволяють кожному учаснику програми максимально відкритися та відчувати себе комфортно під час взаємодії з групою. Для підвищення ефективності програми, на першому тренінговому занятті встановлюються правила взаємодії у тренінгу: правило «Стоп», правило вимкнених телефонів, правило конфіденційності, правило одного мовця та ін.

Програма включає 4 етапи:

1. етап – *підготовчий* – включав необхідність опанування теоретичними знання. Завдання етапу полягає у формуванні умінь встановлення позитивних контактів із важкими підлітками. Метою є: скорочення дистанції між підлітком та його оточенням.
2. етап – *дослідницький* – полягає у включенні до процесу діяльності деяких елементів досліджень. На цьому етапі вирішується завдання програми, розкриття позитивних якостей дитини, виявлення інтересів та захоплень, виявлення негативних факторів, що впливають на виховання.
3. етап – *продуктивний* – полягає у цілеспрямованому психологічному впливі на розвиток особистості та її

формування, формування особистісної та соціальної компетентності через розвиток навичок конструктивної взаємодії та відреагування власних негативних емоційних станів. Профілактику їх негативних поведінкових проявів важливо починати з розвитку позитивного образу «я», почуття самоповаги, розвитку здатності критично мислити, приймати відповідальні рішення. Щоб підліток умів робити вибір, його слід навчати вмінню володіти емоціями, справлятися зі стресами, тривожністю, конфліктами, навчити неагресивним методам реагувати на критику, опір тиску із боку інших людей, вміння протистояти шкідливим звичкам, одночасно формуючи в нього цінності, дозволяють робити здоровий вибір і вирішувати проблеми соціально-позитивними засобами.

4. етап – завершальний – полягає у підведенні підсумків та результативності. Проводиться повторне тестування і порівнюються результати. Якщо результат не збігся з очікуваними результатами, проводиться аналіз можливих причин неуспішності.

На підставі аналізу психолого-педагогічної літератури до структури програми профілактики включено два напрями: інформаційний та практико-орієнтований.

- *Інформаційний* побудований з урахуванням принципів організації навчання підлітків та спрямований на підвищення психологічної компетентності підлітків у питаннях деструктивної поведінки та факторах її виникнення. Основними методами реалізації цього блоку програми психолого-педагогічного супроводу є міні-лекції, систематизовані огляди, групові дискусії з ключових аспектів.

- *Практико-орієнтований* спрямований на закріплення дидактичної інформації, формування навичок у подоланні деструктивних форм взаємодії. Психологічними механізмами психолого-педагогічного впливу у процесі реалізації практико-орієнтованого блоку програми є: рефлексія, ідентифікація, емпатія, інтерперсональний вплив.

Структура та зміст програми представлені у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

Структура та зміст програми психолого-педагогічної профілактики та умов подолання деструкцій у комунікаціях підлітків

I блок: Інформаційний		
Надання інформації для поглибленого вивчення феномену девіантної поведінки, подолання поширення загальноприйнятих міфів та неправильного розуміння дії психоактивних речовин		
Підвищити обізнаність підлітків про прийоми, які використовує реклама для маніпулювання поведінкою покупців, навчити чинити опір їм		
<i>Назва теми</i>	<i>Цілі</i>	<i>Зміст заняття</i>
1. Профілактика девіантної поведінки (вступна)	Знайомство; вироблення групових норм; включення підлітків у роботу; визначення подальших напрямів діяльності	Бесіда, обговорення правил майбутніх зустрічей, лекція про девіантну поведінку, дискусія на тему: «Для чого потрібна профілактика девіантної поведінки»
2. Вживання психоактивних речовин: міфи та реальність.	Презентація необхідної інформації підліткам для подолання загальноприйнятих міфів та неправильного розуміння значення психоактивних речовин (алкоголь, тютюн, наркотичні препарати)	Комунікативний тренінг, мозковий штурм на тему: «Чому я не хочу вживати наркотики»

3. Реклама	Підвищення усвідомлення підлітків про методи, що використовуються в рекламі для маніпулювання поведінкою покупців, навчання опору рекламним трюкам	Розігрування рекламного сюжету
4. Проблема статевої ролі і ідентичності	Обговорення структури статевої ролі і ідентифікації	Тренінг: жіночність і мужність
II блок: Практико – орієнтований		
Мета даного блоку - створення уявлення у підлітків про їхню індивідуальність, профілактика девіантної поведінки		
<i>Назва теми</i>	<i>Цілі</i>	<i>Зміст заняття</i>
1. Самооцінка	Моделювання позитивного образу Я, створення та підтримання адекватної самооцінки підлітків, надання підлітку можливості усвідомити свої переваги	Дискусія: мої сильні сторони + тренінгова вправа «Комплімент сусіду». Техніка «Змах» Терапевтична метафора Техніка «Подивися на себе очима, сповненими любові»
2. Я та моє тіло	Розширення досвіду взаємодії з тілесним «Я», формування позитивного ставлення до змін у своєму тілі, формування дбайливого відношення до власного тіла	Гра на зміну ролей. Техніка «Якір» Техніка «Накладення» Техніка «Подивися на себе очима, повними кохання»
3. Я та мої соціальні ролі	Позначення спектра соціальних ролей особистості, диференціація власного «Я» з ролями, диференціація ролей та масок, визначення дистанції та статусних відносин у міжособистісному взаємодії	Гра «Маски, які ми надягаємо» Техніка «Робота із субмодальностями»

4. Прийняття рішень	Дослідження процесу прийняття рішень	Тренінгова гра: «Не хочу, значить – не буду!» Техніка «Прийняття рішення» Терапевтична метафора
5. Неагресивне наполягання на своєму	Навчання підлітків конструктивно відстоювати свою позицію	Тренінгові вправи для вироблення вербальних навичок неагресивного наполягання на своєму Техніка «Змах» Терапевтична метафора
6. Моделі сексуального поведінки	Презентація інформації про причини, моделі та наслідки сексуальної поведінки, насильства та провокації насильства	Дискусія: «Альтернативні моделі сексуальної поведінки» Техніка «Візуально-кінестетична дисоціація»
7. Моя мова – моє дзеркало	Виховання культури власної мови, формування розуміння негативного впливу лихослів'я	Дискусія: «Ораторське мистецтво» Рольова гра «Вибори» Техніка «Зміна переконання»
8. Взаємини статей	Навчання соціальним навичкам, вмінню зав'язувати знайомства, дружні стосунки	Рольова гра Техніка «Зміна переконання» Техніка «Подивися на себе очима, повними кохання»
9. Конфлікт	Розвиток навичок спілкування в конфліктних ситуаціях	Дискусія: «Чому ми сваримося з близькими?» Техніка шестиступінчастого рефреймінгу
10. Бродяжництво	Формування негативного стосунки до втеч з будинку	Дискусія на тему: «Бродяжництво – свобода чи ущемлення?» Техніка «Візуально-кінестетична дисоціація»
11. Здоровий спосіб життя	Формування позитивного ставлення до ведення здорового способу життя	Тренінгова гра «ЗОЖ: за та проти» Техніка «Зміна переконання» Техніка «Змах», «Вибух»

12.Прикінцеве	Підведення підсумків, отримання зворотного зв'язку	Дискусія
---------------	--	----------

Наприкінці кожного заняття проводиться зворотний зв'язок, під час якого учасники діляться враженнями та емоціями, які вони відчували під час тренінгу.

3.2. Перевірка ефективності програми психолого-педагогічної профілактики та умов подолання деструкцій у комунікаціях підлітків

З метою перевірки ефективності розробленої нами програми психолого-педагогічної профілактики та умов подолання деструкцій у комунікаціях підлітків ми провели повторне дослідження підлітків, які, на попередньому етапі дослідження, були віднесені до групи з деструктивними комунікативними установками. Всіх підлітків було розділено на дві підгрупи – експериментальну та контрольну. До ЕГ були віднесені підлітки, які брали участь у розробленій програмі, до КГ – підлітки, які участі не брали.

Для перевірки програми психолого-педагогічної профілактики та умов подолання деструкцій у комунікаціях підлітків ми застосували стандартизовані методики діагностики, зокрема методику «Діагностика комунікативної установки» (В. Бойко) та опитувальник «Способи відповідальної поведінки» (Р. Лазарус).

Результати дослідження за методикою «Діагностика комунікативної установки» (В. Бойко) до та після впровадженої програми представлені на рис. 3.1.

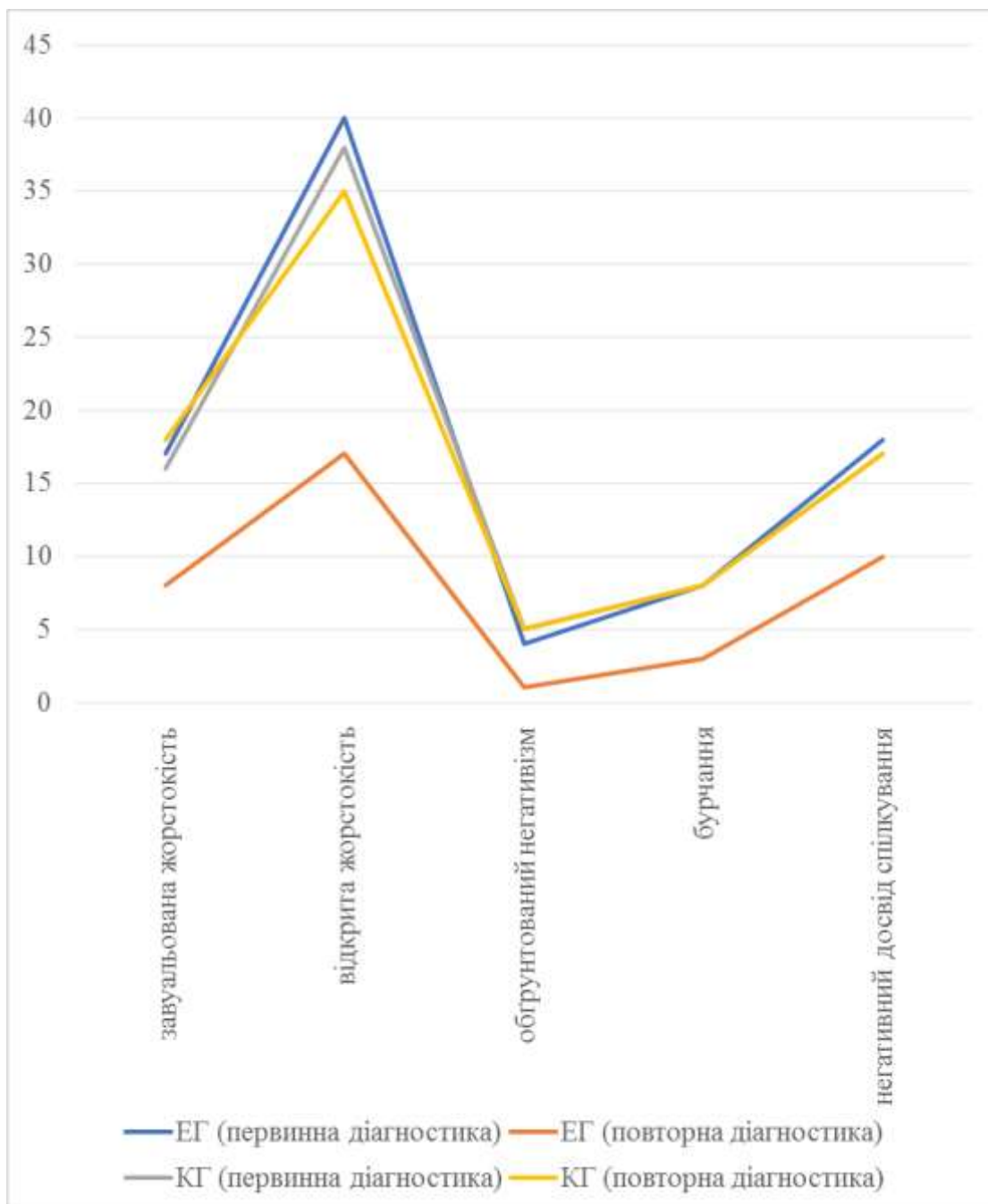

Рис. 3.1. Результати дослідження за методикою «Діагностика комунікативної установки» (В. Бойко) до та після впроваджені програми (у сер. знач.)

Як видно на рис. 3.1. після впровадження програми психолого-педагогічної профілактики та умов подолання деструкцій у комунікаціях підлітків у ЕГ відбулося зниження рівня діагностованих показників, що говорить про ефективність впроваджені програми. У КГ змін практично не відбулося.

Результати дослідження за методикою «Способи відповідальної поведінки» (Р. Лазарус) до та після впроваджені програми представлені на рис. 3.2.

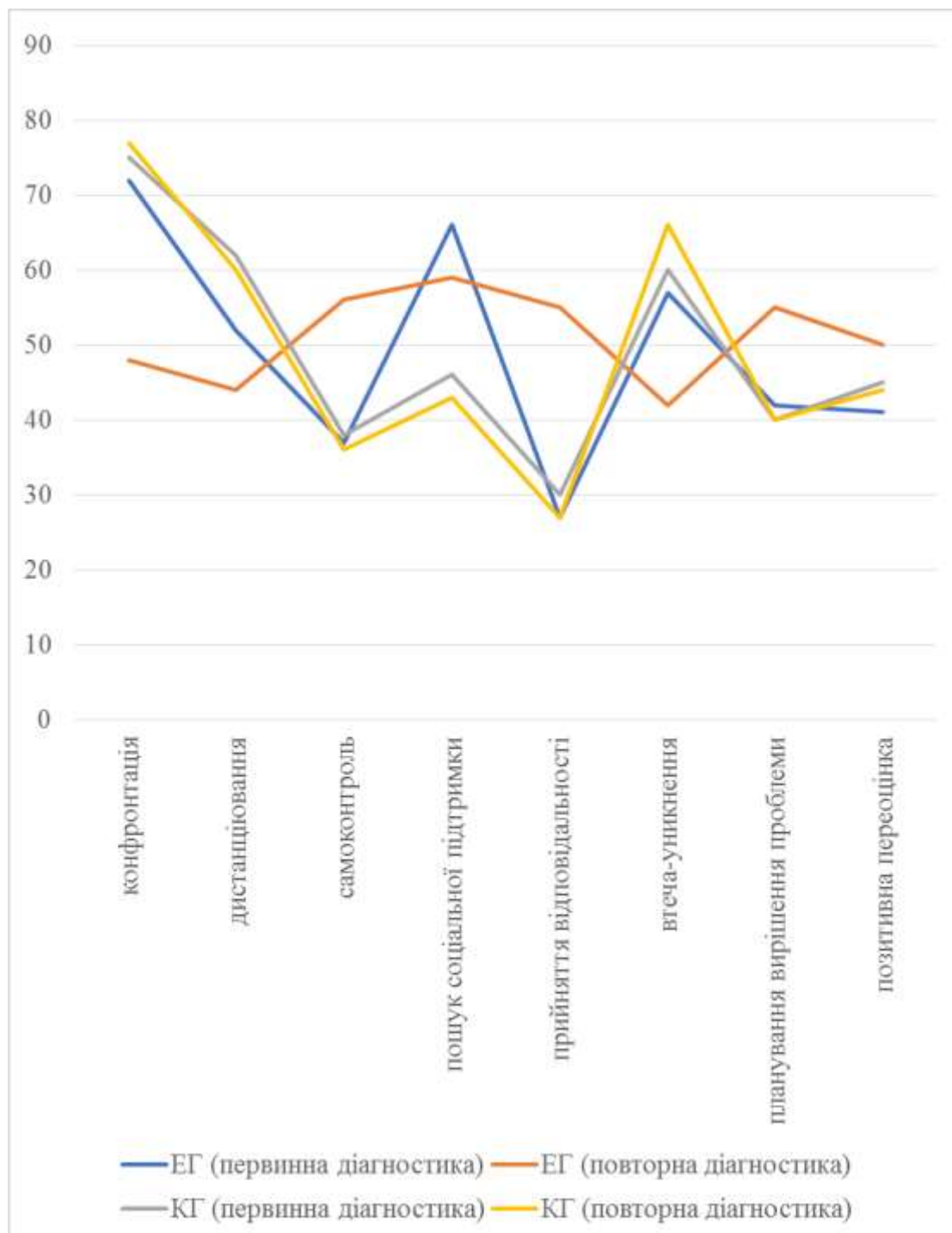

Рис. 3.1. Результати дослідження за методикою «Способи відповідальної поведінки» до та після впроваджені програми (у сер. знач.)

Як видно на рис. 3.2. після впровадження програми психолого-педагогічної профілактики та умов подолання деструкцій у комунікаціях підлітків у ЕГ відбулося значне зниження рівня стратегій «конфронтація», «дистанціювання» та «втеча-уникнення». Також збільшилась частота застосувань стратегій «самоконтроль» та «прийняття відповідальності», що говорить про ефективність впровадженої програми. У КГ позитивних змін не відбулося, а навпаки збільшилось число виборів стратегії «конфронтація», «втеча-уникнення» і знизилась показники за стратегіями «самоконтроль» та «прийняття відповідальності», що може свідчити, про те, що якщо з такими підлітками не проводити відповідні психолого-педагогічні заходи щодо попередження або зниження деструктивно-комунікативних установок, то можливе формування деструктивних форм поведінки, зокрема таких як: девіантна, делінквентна, адиктивна.

Висновки до третього розділу

Результати первинної діагностики показали необхідність у розробці, проведенні та побудові концептуальних положень, що стосуються проблеми подолання порушень (деструкцій) у комунікаціях (спілкуванні, взаємодії, відносинах) підлітків.

Мета програми: профілактика деструктивно-комунікативних установок підлітків внаслідок цілеспрямованого психолого-педагогічного впливу через розвиток навичок конструктивної взаємодії та відреагування власних негативних емоційних станів.

З метою перевірки ефективності розробленої нами програми психолого-педагогічної профілактики та умов подолання деструкцій у комунікаціях підлітків ми провели повторне дослідження підлітків, які, на

попередньому етапі дослідження, були віднесені до групи з деструктивними комунікативними установками. Всіх підлітків було розділено на дві підгрупи – експериментальну та контрольну. До ЕГ були віднесені підлітки, які брали участь у розробленій програмі, до КГ – підлітки, які участі не брали.

Для перевірки програми психолого-педагогічної профілактики та умов подолання деструкцій у комунікаціях підлітків ми застосували стандартизовані методики діагностики, зокрема методику «Діагностика комунікативної установки» (В. Бойко) та опитувальник «Способи відповідальної поведінки» (Р. Лазарус).

За результатами повторного дослідження за методикою «Діагностика комунікативної установки» (В. Бойко) було встановлено, що у ЕГ відбулося зниження рівня діагностованих показників, що говорить про ефективність впровадженої програми. У КГ змін практично не відбулося.

За результатами повторного дослідження за методикою «Способи відповідальної поведінки» (Р. Лазарус) було встановлено, що у ЕГ відбулося значне зниження рівня стратегій «конфронтація», «дистанціювання» та «втеча-уникнення». Також збільшилась частота застосувань стратегій «самоконтроль» та «прийняття відповідальності», що говорить про ефективність впровадженої програми. У КГ позитивних змін не відбулося, а навпаки збільшилось число виборів стратегії «конфронтація», «втеча-уникнення» і знизилась показники за стратегіями «самоконтроль» та «прийняття відповідальності», що може свідчити, про те, що якщо з такими підлітками не проводити відповідні психолого-педагогічні заходи щодо попередження або зниження деструктивно-комунікативних установок, то можливе формування деструктивних форм поведінки, зокрема таких як: девіантна, делінквентна, адиктивна.

ВИСНОВКИ

На основі аналізу наукових джерел було встановлено, що комунікативна діяльність є важливим фактором відображення деструктивних установок у спілкуванні у підлітка та визначає важливе формування його особистості. Однак, підліток на піку становлення індивідуально-психологічних характеристик, які можуть суперечити один одному у своєму прояві, не завжди зможе успішно реалізувати себе як комунікант. На жаль, у рамках загальної та соціальної психології, характер комунікативної сфери та її зв'язок з особливостями особистісних якостей підлітків досліджено не повною мірою.

Концептуально слабо представлена проблема зв'язку негативних особистісних якостей та порушеного (зруйнованого) характеру спілкування та взаємодії підлітків, а також недостатньо розглянуті негативні особистісні особливості як найважливіший психологічний фактор. У зв'язку з цим, дана дослідницька робота спрямована на більш докладне висвітлення взаємозв'язку індивідуально-психологічних характеристик та установок у спілкуванні серед підлітків, а також відображення цих установок у соціальному плані.

У результаті методу тестування серед опитаних досліджуваних підліткового віку, було виділене дві групи: особи з деструктивними комунікативними установками у спілкуванні та конструктивними (дані отримані за методикою В. Бойка «Методика діагностики комунікативної установки»).

У результаті анкетування було встановлено, що в обох групах сімейна ситуація досить стабільна і самопочуття дитини в сім'ї соціально прийнятне. Однак, у підлітків з деструктивними комунікативними

установками спостерігається тенденція до дисгармонійних сімейних відносин, обумовлена дефіцитом уваги з боку батьків, брак умов для зняття напруги та розслаблення, завантаженість батьків та невротизація дорослих, а також невміння вирішувати внутрішньоособистісні конфлікти та відсутність можливості надати психотерапевтичну допомогу.

Підлітки більше націлені на суб'єктивне та поверхнєве сприйняття і реагування в процесі комунікації та соціальної інтерації, що може бути обумовлено або повторенням ситуації з минулого, що залишила психотравмуючий ефект, або сформовані когнітивні деструкції, у зв'язку з неправильним вихованням батьками та впливом негативного соціального мікросередовища.

Підлітки з деструктивними установками найбільш незалежні, воліють власну думку та рішення, уникають допомоги з боку оточуючих, задовольняючись ресурсами власної особистості, також можуть виникати конфлікти при попаданні в іншу групу чи інше суспільство, що підтверджують високі коефіцієнти за факторами G та Q2. А низькі показники за даними факторами в осіб з ККУ вказують на залежну, конформістську поведінку, вважають за краще приймати рішення разом з іншими людьми. Люблять процес спілкування, зокрема з метою необхідної потреби підтримки групи.

У підлітків з ДКУ спостерігаються такі особистісні особливості: емоційна лабільність, яка виявляється в імпульсивності, дратівливості, надмірній чутливості до задоволення своїх потреб, невротично швидкої втоми; більшою мірою виявляють авторитарність, егоїстичність, агресивність, підпорядкованість, залежність, що свідчить про слабку здатність цих підлітків регулювати свою взаємодію з середовищем діяльності; про недостатнє вміння досягти контакту та взаєморозуміння з оточуючими, правильно організувати та контролювати свої контакти; про деяку утрудненість у сприйнятті моральних норм. У зв'язку з цим, у

підлітків з ДКУ виявлено суперечливе, конфліктне сприйняття себе і оточуючих, виражаються в амбівалентному почутті стосовно себе: самовдоволення у поєднанні з негативними емоціями на адресу «Я», упередження негативного себе ставлення інших людей і натомість поверхневої рефлексії і самовпевненості.

У міжособистісному взаємодії підлітки з ДКУ більшою мірою виявляють авторитарність, егоїстичність, агресивність, підпорядкованість, залежність, що свідчить про слабку здатність цих підлітків регулювати свою взаємодію з середовищем діяльності; про недостатнє вміння досягти контакту та взаєморозуміння з оточуючими, правильно організувати та контролювати свої контакти; про деяку утрудненість у сприйнятті морально-моральних норм, оскільки норми поведінки визначаються прийняттям підлітковою субкультурою, що домінують загальноприйнятих групових норм, для підвищення свого соціального статусу, рангу і самореалізації в цілому.

Численні особистісні характеристики можуть бути взаємовиключними, або по-різному поєднуватися і тому, впливати на взаємозв'язок з комунікативними установками особистості підлітка.

Результати первинної діагностики показали необхідність у розробці, проведенні та побудові концептуальних положень, що стосуються проблеми подолання порушень (деструкцій) у комунікаціях (спілкуванні, взаємодії, відносинах) підлітків.

Мета програми: профілактика деструктивно-комунікативних установок підлітків внаслідок цілеспрямованого психолого-педагогічного впливу через розвиток навичок конструктивної взаємодії та відреагування власних негативних емоційних станів.

З метою перевірки ефективності розробленої нами програми психолого-педагогічної профілактики та умов подолання деструкцій у комунікаціях підлітків ми провели повторне дослідження підлітків, які, на

попередньому етапі дослідження, були віднесені до групи з деструктивними комунікативними установками. Всіх підлітків було розділено на дві підгрупи – експериментальну та контрольну. До ЕГ були віднесені підлітки, які брали участь у розробленій програмі, до КГ – підлітки, які участі не брали.

Для перевірки програми психолого-педагогічної профілактики та умов подолання деструкцій у комунікаціях підлітків ми застосували стандартизовані методики діагностики, зокрема методику «Діагностика комунікативної установки» (В. Бойко) та опитувальник «Способи відповідальної поведінки» (Р. Лазарус).

За результатами повторного дослідження за методикою «Діагностика комунікативної установки» (В. Бойко) було встановлено, що у ЕГ відбулося зниження рівня діагностованих показників, що говорить про ефективність впровадженої програми. У КГ змін практично не відбулося.

За результатами повторного дослідження за методикою «Способи відповідальної поведінки» (Р. Лазарус) було встановлено, що у ЕГ відбулося значне зниження рівня стратегій «конфронтація», «дистанціювання» та «втеча-уникнення». Також збільшилась частота застосувань стратегій «самоконтроль» та «прийняття відповідальності», що говорить про ефективність впровадженої програми. У КГ позитивних змін не відбулося, а навпаки збільшилось число виборів стратегії «конфронтація», «втеча-уникнення» і знизилась показники за стратегіями «самоконтроль» та «прийняття відповідальності», що може свідчити, про те, що якщо з такими підлітками не проводити відповідні психолого-педагогічні заходи щодо попередження або зниження деструктивно-комунікативних установок, то можливе формування деструктивних форм поведінки, зокрема таких як: девіантна, делінквентна, адиктивна.

Список використаних джерел

1. Абдулова Т.П. Психология подросткового возраста : учебное пособие. М.: Академия, 2012. 240 с.
2. Абрамова Г.С. Возрастная психология: Учеб. пособие для студ. вузов. М.: Академический Проект, 2000. 624 с.
3. Александров Ю.В. Психологія розвитку : навч. посібник. Харків: ФОП Панов А. М., 2015. 336 с.
4. Ананьев Б.Г. Психология как предмет познания. СПб.: Питер, 2010 288 с.
5. Андреева Г.М. Социальная психология. М.: Просвещение. 2011. 430 с.
6. Асмолов А.Г. Ковальчук М.А. О соотношении понятия установки в общей психологии. URL: <https://studfile.net/preview/5623184/page:57/> (дата обращения: 28.11.2020).
7. Асмолов А.Г. Психология личности: Учебник. М.: МГУ, 1990. 367 с.
8. Бодалев А.А. Личность и общение. М.: Международная педагогическая академия, 1995. 328 с.
9. Большой психологический словарь / сост. Б.Г. Мещеряков, В.П. Зинченко. СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2004. 672 с
10. Возрастная психология. Под редакцией Мухиной В.С., Хворостова А.А. М. : Академия, 2000. 532 с.
11. Волков Б.С. Психология подростка. М.: Педагогическое общество России, 2002. 272 с.

12. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М.: Астрель, 2009. 671 с.
13. Горянина В.А. Психология общения: Учеб. пособие для студ. вузов. М.: Академия, 2002. 416 с.
14. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения. М.: Директмедиа Паблишинг, 2008. 613 с.
15. Дубровина И.В. Семья и социализация. Мир психологии. М., 1998. №1. С. 54-59.
16. Дубровина И.В. Формирование личности в переходный период: от подросткового к юношескому возрасту. М.: Педагогика, 1987. 237 с.
17. Журавлева А.Л. Совладающее поведение: Современное состояние и перспективы. М.: Институт психологии РАН, 2010. 474 с.
18. Заслуженюк В.С., Семиченко В.А. Родители и дети: Взаимопонимание или отчуждение?: Книга для родителей. М.: Учебная литература, 1996. 191 с.
19. Зыкова Н. Психологические защиты и копинг-поведение в подростковом возрасте. М.: LAP, 2012. 80 с.
20. Коллективная рефлексология В.М. Бехтерева. URL: https://studme.org/1246122027266/psihologiya/kollektivnaya_refleksologiya_behtereva (дата обращения: 28.11.2020).
21. Коломинский Я.Л. Психология взаимоотношений в малых группах: общие и возрастные особенности : учебное пособие. Минск: ТетраСистемс, 2000. 432 с.
22. Кон И.С. Психологи ранней юности. М.: Педагогика, 1988. 87 с.
23. Копнина Г.А. Речевое манипулирование. М.: Флинта, 2008 176 с.

24. Коржова Е.Ю. Психология личности: типология теоретических моделей. СПб.: ИПП, 2004. 334 с.
25. Крайг Г. Психология развития. СПб.: Питер, 2001. 992 с.
26. Кричевский Р. Л., Дубовская Е. М. Социальная психология малой группы: Учебное пособие для вузов. М.: Аспект Пресс, 2001. 318 с.
27. Куфтяк Е. В. Факторы становления совладающего поведения в детском и подростковом возрасте. *Психологические исследования*. 2012. № 2. С. 22.
28. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Смысл, 2005. 432 с.
29. Личностный опросник для старшеклассников (The High School Personality Questionnaire) (HSPQ) (Р. Б. Кэттелл, Р. В. Коан). URL: <https://cpd-program.ru/methods/hspq.htm>. (дата обращения: 14.03.2021).
30. Мадди С. Теории личности: сравнительный анализ. СПб.: Речь, 2002 539 с.
31. Методика діагностики комунікативної установки В.В. Бойка. URL: <https://mydocx.ru/10-1036.html> (дата звернення: 15.03.2021).
32. Москаленко В.В. Соціальна психологія : підручник. К.: Центр навчальної літератури, 2005. 624 с.
33. Носенко Э.Л. Особенности речи в состоянии эмоциональной напряженности. Днепропетровск: Издательство Днепропетровского Университета, 1975. 132 с.
34. Обухова Л.Ф. Возрастная психология. М.: Юрайт; МГППУ, 2011. 460 с.
35. Опросник «Способы совладающего поведения» Лазаруса. URL: <https://www.b17.ru/blog/koping/> (дата обращения: 15.03.2021).

36. Петровский В.А. Деятельностное опосредствование межличностных отношений: феномены, сущность. *Социальная психология и общество*. 2011. Том 2. № 1. С. 5–16.
37. Психологический словарь. Под ред. Ю.Л. Неймерова. Ростов-на-Дону: Феникс, 2003. 640 с.
38. Пташко Т.Г. Социализация личности подростка в условиях детского общественного объединения: дисс... кандид. пед. наук. Челябинск, 2000, 199 с.
39. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. М.: Сфера, 2014. 164 с.
40. Райфшнайдер Т.Ю. Социализация девиантных подростков в общеобразовательной школе. М.: РУДН-ЮНЕСКО, 2014. 108 с.
41. Раттер М. Помощь трудным детям. СПб.: Питер, 2014. 550 с.
42. Реан А.А., Коломинский Я.Л. Социальная педагогическая психология. СПб.: Питер, 2000. 416 с.
43. Реан А.А. Психология личности. Социализация, поведение общение. СПб.: Прайм-Еврознак, 2004. 416 с.
44. Регуш Л.А. Психология современного подростка. М.: Просвещение, 2014. 400 с.
45. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст: Проблемы становления личности. М.: Мир, 1994. 320 с.
46. Рубенштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб.: Питер, 2002. 720 с.
47. Скороходова О.И. Как я воспринимаю, представляю и понимаю окружающий мир. М.: Педагогика, 1990. 410 с.
48. Слобин Д., Грин Дж. Психолингвистика / пер с англ. Е.И. Негневицкой; под общ. ред. и с предисл. А.А. Леонтьева. 4-е изд. М.: КомКнига, 2006. 352 с.

49. Смирнова Т.П. Психологическая коррекция агрессивного поведения детей. Ростов-на-Дону: Феникс, 2014. 160 с.
50. Социальная психология. Под ред. А.Н. Сухова, А.А. Деркача. М. : Академия, 2001. 600 с.
51. Степанов В.Г. Психология трудных школьников. Учебное пособие для учителей и родителей. М.: Академия, 2012. 320 с.
52. Столяренко Л.Д., Самыгин С.И. Социальная психология. Ростов н/Д.: Феникс, 2009. 318 с.
53. Сухарева Г.Е. Лекции по психиатрии детского возраста. Избранные главы. М.: Никулин А. Л., 2011. 320 с.
54. Сухов А.Н. Социальная психология преступности. М.: Просвещение, 2011. 568 с.
55. Теория программированного обучения Б.Ф. Скиннера. URL: https://studme.org/38856/psihologiya/teoriya_programmirovannogo_obucheniya_skinnera (дата обращения: 28.11.2020).
56. Толстых Н.Н. Психология подросткового возраста : учебник. М.: Юрайт, 2016 408 с.
57. Узнадзе Д.Н. Психология установки. СПб.: Питер, 2001. 414 с.
58. Фельдштейн Д.И. Психология развивающейся личности. М.: Прогресс, 2006. 412 с.
59. Фрейд З. Введение в психоанализ. М.: Азбука, 2015. 480 с.
60. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. М.: Лабиринт, 2014. 259 с.
61. Хьелл П., Зиглер Д. Теории личности. 3-е изд. СПб.: Питер, 2008. 607 с.
62. Целуйко В.М. Психология неблагополучной семьи. М.: Владос, 2013. 133 с.
63. Швалева Н.В. Мотивы выбора партнера для межличностного общения в группах различного уровня развития. *Социально-*

психологические проблемы управления коллективами. М., 1974.
С. 72–80.

64. Шнейдер Л.Б. Девиантное поведение детей и подростков. М.: Академический Проект, Гаудеамус, 2010. 336 с.
65. Эльконин Д.Б. Детская психология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Академия, 2007. 384 с.
66. Эльконин Д.Б. Психическое развитие в детских возрастах. М.: ИПП. 1995. 201 с.
67. Эриксон Э. Детство и общество. СПб.: Летний сад, 2000. 416 с.
68. Юнг. К. Психологические типы. М.: ЭКСМО-ПРЕСС, 2001. 480 с.